

İslam Hukukunda *Kitâbet (Mükâtebe)* Akdi ve Osmanlı Tatbikatı*

FATMA KURU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Türkiye

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Law, Türkiye

fatma.kuru@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2302-1731>

Öz

Kitâbet (mükâtebe) akdi, İslam hukukunun kabul ettiği köle azat usullerinden biridir. Bu akitle köle, mal veya menfaat olabilen bir bedeli efendisine ödemeyi borçlanmakta, bedeli ödemediği takdirde hürriyetine kavuşmaktadır. Bedel ödenene kadar köle kalmaya devam etmektedir. Ancak bazı hususlarda hür ahkâmına tabi olmaktadır. Nitekim kazancı üzerinde mülkiyet sahibi olmakta, bazı tasarrufları yapmaya ehil hale gelmektedir. Bedeli ödeyemediği takdirde kölelik ahkâmına geri dönmektedir. Bu aradaki statüsü *mükâteb* köle olarak isimlendirilmektedir. *Mükâtebin* hürriyetine giden yollar mümkün merteye açılmaya çalışılmıştır. Nitekim zekat ve sadaka yoluyla *mükâtebe* yardım yapılması teşvik edilmiş, *kitâbet* akdinin sıhhatine hâlel getirebilecek hususlarda müsamahakâr bir tavır takınılmıştır. En nihayetinde *kitâbet* akdi gerek İslam'ın ilk devirlerinde gerek daha sonraki devirlerde kendine genişçe bir tatbikat sahası bulmuştur. Bu sahalardan biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Bu makalede *kitâbet* akdinin teorik altyapısı Hânefi mezhebi ağırlıklı olarak ortaya konulmuş, devamında bunun tezahürü olan Osmanlı tatbikatına yer verilmiştir. Hususiyet arz eden konular izah edilmiştir. Mezheplerin teşekkülünden önceki devirlere ait misallere de yer verilmiştir. Konu bütünlüğünü sağlamak için teori ve pratik bir arada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Hürriyet, İtq, Azat, Kitâbet, Mükâteb, Kitâbete Kesmek, Osmanlı Devleti.

***Kitâbat (Mukâtaba)* Contract in Islamic Law and Its Practice in the Ottoman Empire**

Abstract

Contract of *kitâbat (mukâtaba)* is one of the methods of freeing slaves accepted by Islamic law. With this contract, the slave is obliged to pay a price, which can be a property or an interest, to his master, and if he pays the price, he gains his freedom. He remains a slave until the price is paid. However, in some matters, it is subject to the rules applying to freedom. As a matter of fact, he owns property on his earnings and becomes competent to make some savings. If he cannot pay the price, he returns to the rules

* Bu çalışma, 2022 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalında tamamlanan, "İslâm-Osmanlı Hukukunda Kitâbet (Mükâtebe) Akdi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

applied to slaves. Meanwhile, his status is called *mukātab* slave. The roads leading to the freedom of the *mukātab* have been tried to be opened as much as possible. As a matter of fact, aid to the *mukātab* by means of zakat and charity has been encouraged, and a tolerant attitude has been adopted in matters that may harm the health of the *kitābat*. Ultimately, the *kitābat* contract found a wide application area for itself both in the early periods of Islam and in later periods. One of these fields was the Ottoman Empire. In this article, the theoretical background of *kitābat* is presented, mainly in the Ḥanafism, and then the Ottoman practice, which is its appearance, is included. Special issues have been explained. Examples from the periods before the formation of madhhabs are also included. Theory and practice are handled together to ensure subject integrity.

Keywords: Slavery, Liberty, Enfranchisement, Manumission, Kitābat, Mukātab, Contract, Ottoman Empire.

Giriş

İslam dini, kölelerin hukuki statüsünü detaylı bir şekilde tanzim etmiştir. Bu süreçte hürriyetin asli olmasını prensip edinmiş, kölelerin insani şartlarda hayat sürdürebilmeleri için gayret sarf etmiştir. Köle azadı pek çok vesile ile teşvik edilmiş, bazı hallerde mecburi addedilmiştir.¹ Kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için muhtelif usuller kabul edilmiştir.² *Kitābet* akdi de bu usullerden biri olmuştur. Bu usulde azat muayyen bir bedel mukabilinde gerçekleşmektedir.

Kitābet akdi yapılan köleye *mukāteb* denilmektedir. Bu tabir akdin yapılmasından sona ermesine kadar kölenin tabi olduğu statüyü ifade etmektedir. *Mukāteb*, yed hürriyetine (bir çeşit mülkiyet hakkına) sahip olmakta ve bazı tasarruflara ehil hale gelmektedir. Buna mukabil *kitābet* bedeli zimmetinde *deyn* olarak sabit olmaktadır. Kararlaştırılan bedeli öderse hür olmakta, aksi takdirde *kitābet* akdi sona ermekte ve tekrardan sıradan köle olmaktadır. *Kitābet* bedelini ifa etmeyen *mukāteb*, ifaya icbar edilememekte ve hapsedilememektedir. Dolayısıyla bahis mevzuu borç salt acziyetle düşen zayıf bir borç teşkil etmektedir.

¹ Bakara suresi 177. ayet ve Beled suresi 13. ayette köle azat etmenin faziletinden bahsedilmiştir. Hz. Peygamber (sav) de muhtelif vesilelerle köle azadına teşvik etmiştir. Nitekim o, "Her kim Müslüman bir köleyi azat ederse, azat olanın her uzvuna karşılık, Allah da azat edeninin bir uzvunu cehennemden kurtarır." buyurmuştur (Buḥārī, 'Itk, 1 (no. 2557). Diğer taraftan köle azat etmek; *ḥaṭaen katl*, oruç bozma, *zihārdan* veya yeminden dönmede *kefāret* olarak öngörülmüştür.

² Bu usuller *'itk*, *tedbīr*, *istilād* gibi usullerdir. *'Itk*, köle azatlarının tamamını karşılayan genel bir tabirdir. Azat bir bedel mukabilinde olabileceği gibi, karşılıksız da olabilir. Bir bedel mukabilinde olduğu takdirde kölenin efendinin *'itk* icabını kabul etmesi aranır. *Tedbīr*, efendinin kölesinin azat olmasını kendi ölümüne bağlamasıdır. Böyle bir köle *müdebber* şeklinde isimlendirilmekte ve efendisinin ölümüyle terekenin 1/3'ünden azat olmayı hak etmektedir. *İstilād* ise cariyenin efendisinden bir çocuğa sahip olmasıdır. Bu cariyeye *ümmü veled* şeklinde isimlendirilmekte ve efendisinin ölümüyle terekenin tamamından azat olmayı hak etmektedir.

Kitâbet akdi gerek İslâm'ın ilk devirlerinde gerek daha sonraki devirlerde çokça başvurulan bir azat usulü olmuştur. Efendinin azat sevabı ve *velâya* ilaveten bir bedel elde etmesi, köle sahiplerini *kitâbet* akdi yapmaya teşvik eden bir amil olmuştur. Bununla birlikte *kitâbet* akdinin asıl gayesi köleye yardım etmektir. Zira bu akitle bir köle hürriyetine kavuşmuş, efendisi de kölesinin hizmetinden ömür boyu vazgeçmiş olur. Bu sebeple *kitâbet* akdine dair meselelerde, sıkı pazarlığa dayanan satım ve kira akitlerinin aksine, daha müsamahakâr bir tavır takınılmıştır. Akdin mümkün mertebe ayakta kalmasına gayret edilerek, hürriyete giden yollar açılmaya çalışılmıştır.

Çağdaş literatürde *kitâbet* akdine yer veren sınırlı sayıda çalışma olmuştur. Halil Sahillioğlu'nun "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler"³ isimli çalışması bunlardan biridir. Bu çalışma tatbikat ağırlıklı olup, daha ziyade bedelin dokuma olduğu akitleri ön plana çıkarmıştır. Rahmi Deniz Özbay'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi"⁴ isimli makalesi de bu minvaldedir. Zübeyde Güneş Yağcı'nın "Osmanlı Devleti'nde Köle Azadı Yöntemi Olan Mükâtebe: Balıkesir Örneği"⁵ isimli çalışması da tatbikata yöneliktir. Bu çalışmalar *kitâbeti* hukuki açıdan ele almamış, tatbikat ciheti de sınırlı kalmıştır. Diğer bir çalışma ise Fatma Zehra Hankal tarafından yazılan *İkale, Muhalâ'a ve Kitâbet Akidleri Mukayesesi*⁶ başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu çalışma *kitâbet* akdini dört mezhep cihetinden genel hatlarıyla ele almış, muhtemelen tezin gayesi olmadığından detaya girmemiş ve tatbikata yer vermemiştir. Şer'iyeye sicilleri çalışmalarında ise *kitâbet* kayıtlarına yer verilirken bu akit kısaca tarif edilmiştir. Nihayetinde literatürde *kitâbet* akdine dair müstakil ve kapsamlı bir çalışma mevcut olmamıştır. *Kitâbet* akdinin fıkıh kitaplarında yer alan temel bir mevzu olması buna sebep olarak gösterilebilse de diğer mevzuların akıbeti böyle olmamıştır. Akdin tatbikat sahasının son asırlarda ortadan kalkmış olmasının bunda rolü büyüktür. Bununla birlikte *kitâbet*, bir akit ve azat metodu olarak nevi şahsına münhasır bir müessesedir. Kölenin hürriyetine giden yolda sarf ettiği çaba, akit sonrası kölenin tabi olduğu statü, bu akdin diğer akitler içindeki yeri ve tatbikattaki misalleri hususiyet arz etmektedir.

³ Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler," 217-229.

⁴ Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi," 148-163.

⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nde Köle Azadı Yöntemi Olan Mükâtebe: Balıkesir Örneği," 105-119.

⁶ Fatma Zehra Hankal, "İkale, Muhalâ'a ve Kitâbet Akidleri Mukayesesi," (yüksek lisans tezi).

Bu çalışmada 2022 yılında yazar tarafından yüksek lisans tezi olarak ele alınan mevzu, öne çıkan taraflarıyla makale formatında yazılmıştır. Meseleler, tezde olduğu üzere, Hanefi mezhebi çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Diğer fıkıh mezhepleri ile karşılaştırmalara sınırlı ölçüde yer verilmiştir.

Kitābet akdine dair bu çalışma beş bölümden müteşekkildir. İlk bölümde *kitābet* ve *mükātebe* tabirlerinin lügat ve ıstılah manaları izah edilmiş, akdin meşruluk temellerine yer verilmiştir. *Kitābet* akdi ve bir bedel mukabilinde gerçekleşen başka azat usulleri ayırt edilmiştir. İkinci bölüm akdin unsurlarına tahsis edilmiştir. Akdin tarafları, kurulması, *maḥalli* gibi hususlar izah edilmiş, *kitābet* bedeline dair meseleler etraflı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise *takyīdī* şartlara yer verilmiştir. Dördüncü bölüm *mükātebin* hukuki statüsüne dairdir. *Mükātebin* tasarrufları ve efendinin *mükātebe* üzerindeki muameleleri tetkik edilmiştir. Son olarak, beşinci bölümde, akdin sona ermesine ve tarafların vefat etmesine dair meselelere yer verilmiştir. *Mükātebin* veya efendisinin vefatı akdin sona ermesine sebebiyet vermemekle birlikte, akdin akıbetine dair pek çok meseleyi ihtiva ettiğinden aynı başlıkta ele alınmıştır.

1. Akdin Tarifi ve Hukuki Dayanağı

1.1. *Kitābetin* Lügat ve Istılah Manası

Kitābet, Arapça “ketebe” fiilinin mastarlarından biridir.⁷ Lügatte ilave etmek, eklemek, bir araya getirmek manalarına gelir. Yazma faaliyeti harfleri bir araya getirmek suretiyle icra edildiğinden bu fiil ile ifade edilmiştir.⁸ *Mükātebe* ise yazışmak manasına gelir.⁹

Kitābet akdi yapılan köle yed hürriyetine sahip olur. Dolayısıyla bu akitle, yed hürriyeti *raḳabe* hürriyetine ilave edilir. Buna binaen *kitābet* şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰ Diğer taraftan bu isimlendirmeyi başka türlü izah edenler de olmuştur. Kimisine göre efendi ve köle akdin yapıldığına dair bir “vesika” yazdığı,¹¹ kimisine göre de taraflar birbirlerine borç yüklediği, yani nefislerine bir şeyi “yazdıkları” için bu şekilde bir isimlendirmeye gidilmiştir.¹² Şāfi‘ī (150-204/767-820) mezhebinden eş-Şirbīnī (ö. 977/1570) kelimenin ekleme, bir araya getirme manasını ifade

⁷ ‘Āşım Efendi, *el-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fi Tercemeti'l-Kāmūsü'l-Muḥīṭ*, 1:631.

⁸ Dāmād, *Mecma‘u'l-Enḥur fi Şerḫi Mülteḳa'l-Ebḥur*, 4:3.

⁹ Muştafā Efendi el-Aḫṫerī, *Aḫṫerī-i Kebīr*, 527.

¹⁰ el-Ḥaddād, *el-Cevheretu'n-Neyyire ‘Alā Muḫtaşari'l-Ḳudūrī*, 2:110.

¹¹ Dāmād, *Mecma‘u'l-Enḥur*, 4:3.

¹² İbn ‘Ābidīn, *Reddu'l-Muḫtār*, 6:97-98.

ettikten sonra bahis mevzuu akitle de taksitlerin birbirine ilave edildiğini söylemiştir. Zira Şâfi'îlere göre *kitâbet* akdinin en az iki taksitten meydana gelmesi gerekir.¹³

Qur'ân-ı Kerim'de, *kitâbet* akdine işaret eden kelime "kitâb" olmuştur.¹⁴ Ancak bu kelimenin kâtebe fiilinin mastarı mı olduğu, yoksa akitten sonra taraflara verilen vesika mı olduğu hususunda görüş birliği yoktur.¹⁵

Kitâbet akdi yapılan köleye *mükâteb* denilmektedir. Bu kelime "kâtebe" fiilinin *ism-i mef'ûl* formudur. Cariye için kelimenin müennes formu olan *mükâtebe* kullanılır. Efendiye karşılık gelen kelime ise aynı fiilin *ism-i fâil* formu olan *mükâtib*dir.¹⁶ Bununla birlikte *mükâtib* tabiri pek rağbet görmemiştir. Fıkıh kitapları *mükâtib* denilebileceğini ifade etmekle birlikte mevzu dahilinde bu kelimeyi kullanmaktan imtina etmiştir. Tetkik edilen şer'îyye sicillerinde de bu kelimeye rastlanılmamıştır. *Mükâtib* yerine efendi, *mevlâ* ve *seyyid* tabirleri, akit öncesinde olduğu üzere, kullanılmaya devam edilmiştir. Bu tercihin pratik faydası Arap alfabesiyle yazılan bir metni okurken ortaya çıkar. Zira *mükâteb* ve *mükâtib* kelimeleri aynı şekilde (مکاتب) yazılır. *Mükâtib* rağbet gören bir tabir olsaydı, harekesiz bir metinde efendinin mi kölesinin mi kastedildiği hususunda ilk bakışta bir duraksama yaşanabilirdi.

Mükâtebe kelimesi yazışmak manasına geldiğinden, bazı tercümelere efendinin kölesiyle *kitâbet* akdi yapması "efendinin kölesiyle yazışması" şeklinde ifade edilmiştir. *Mükâteb* köle için de "yazışmalı köle" ibaresi kullanılmıştır.¹⁷ Ancak bu tercihin ne kadar isabetli olduğu tartışmaya açıktır. Zira ıstılah muhafaza edilmeyerek, yerine başka manaları da akla getirecek bir diğer kullanım tercih edilmiştir.

Efendi ve kölenin *kitâbet* akdi yapması efendinin kölesini *kitâbete* kesmesi şeklinde de ifade edilir. Kesmek Arapça kaynaklarda yer almayan

¹³ el-Ḥaṭīb, *Muğnī'l-Muḥtâc*, 19:441-443.

¹⁴ 24/Nür:33.

¹⁵ el-Ḳurtubî, *el-Câmiu li Aḥkâmî'l-Ḳur'ân*, 12:382.

¹⁶ İbn 'Âbidîn, *Reddu'l-Muḥtâr 'alâ ed-Dürri'l-Muḥtâr*, 6:97.

¹⁷ Yazışmak tabirine Arapçadan yapılan bazı tercümelere rastlanılmaktadır. Mesela Mehmet Sofuoğlu tarafından yapılan Şahîḥ-i Buḥârî tercümesinin pek çok yerinde *kitâbet* akdi yapmak, "hürriyetini satın alma yazışması yapmak" şeklinde tercüme edilmiştir. Bununla beraber bu eserde *kitâbet* ve *mükâteb* kelimeleri de sıklıkla kullanılmıştır. bkz. *Sahîh-i Buḥârî ve Tercemesi*, 17:2356-2363. Diğer taraftan internet sitelerinde kolayca rastlanılabilecek bazı meallerde *kitâbet* akdi yapmak yerine yazışmak, yazılı sözleşme yapmak nevinden yanıltıcı ibareler yer almıştır.

bir ilave olup Türkçe kaynaklarda, özellikle şer'iyye sicillerinde sıklıkla yer almıştır.¹⁸

1.2. Akdin Hükümü

Kitâbet akdi yapan köle efendisine muayyen bir bedel ödemeyi borçlanır. Bunun karşılığında yed (el) hürriyetine sahip olur. Yed hürriyetine sahip olan, bir başka deyişle eli kendisine ait olan köle kazandıklarına malik hale gelir. Dolayısıyla yed hürriyeti *mükâteb* kölenin mülkiyet hakkını ifade eder. Bununla birlikte *mükâteb* kölenin *rağabesi* efendisine ait olmaya devam eder. Kararlaştırılan bedeli ödediğinde tamamen hür olur. Dolayısıyla *mükâteblik* akdin yapılmasından bedelin ödenmesine kadar olan statüsünü ifade eder.¹⁹

Mükâteb kölenin kararlaştırılan bedeli temin edebilmesi için çalışması icap eder. Bu sebeple bazı tasarrufları yapmaya ehil kabul edilir. Ancak o, *me'zûn* köleden daha fazlasıdır. Zira *me'zûn* kölenin mülkiyet yetkisi olmayıp, kazandıklarının maliki efendisidir. Azat olursa *me'zûn* olduğu müddet zarfında kazandıklarını efendisine teslim eder. *Mükâteb* hür olduğunda ise *mükâtebken* kazandıklarını efendisine vermez. Zira malik bizzat kendisidir.²⁰

Mükâteb, *kitâbet* bedelini ödeyemezse köleliğe geri döner. Daha doğrusu *mükâteb* köleliği sona ererek tekrardan sıradan köle olur. Bu takdirde *mükâtebliği* süresince kazandığı mallar efendisine ait olur. Dolayısıyla *mükâtebin* kazandıkları üzerindeki mülkiyet yetkisi nakıs bir mülkiyettir. Bu sebeple *mükâteb*, ne kadar zengin olursa olsun, zekatla mükellef tutulmaz.²¹ Diğer taraftan *mükâteb* kendisine zekat verilecek sınıftandır. Ne kadar zengin olursa olsun *mükâtebe* zekat verilebilecektir.²²

1.3. Akdin Benzerlerinden Ayırt Edilmesi

Kitâbet akdinin daha iyi anlaşılabilmesi için ne olmadığının tespiti önem arz etmektedir. Zira köle azadının bir bedel mukabilinde gerçekleştiği başka

¹⁸ bkz. "... mevsûf-ı mezbûr Yusuf müvekkilem mezbûre Fâtma'nın abd-i memlûkü olup mukad-demâ on dört bin akçeyle kitâbete kesip hâlâ bedel-i kitâbet olan on dört bin akçeyi müvekkile-i mezbûre merkûm Yusuf yedinden bi't-tamam ahz u kabz edip mezbûr Yusuf sâir ahrâr-ı asliyyîn gibi hür olup ..." Ahi Çelebi, Sicil No. 1, v. 13a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 96; 85. hüküm). "... mezbûre Robana târih-i kitâbdan beş sene tamâmına değîn bana istikamet ile hizmet etmek üzere kitâbete kesip ol dahi minvâl-i muharrer üzere kitâbet-i merkûmeyi kabûl ve hizmet-i lâzimesini edâya mültezime olduktan sonra ..." Hasköy, Sicil No. 10, s. 4/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 41; 5. hüküm).

¹⁹ İbrâhîm el-Halebî, *Mülteka'l-Ebğur*, 539.

²⁰ es-Serahsî, *el-Mebsût*, 7:225-226.

²¹ el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, 1:324.

²² Molla Hüsvrev, *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Ğureri'l-Ahkâm*, 2:12.

usuller de vardır. Nitekim *ıtk' alâ māl* ile köle muayyen bir bedel mukabilinde hürriyetine kavuşur. Ancak *kitâbetten* farklı olarak azat, akdin yapılmasıyla gerçekleşir. Kararlaştırılan bedel, artık hür olan kimsenin zimmetinde *deyn* olarak sabit olur. Borcunu ödemediğinde köleliğe dönmesi mevzubahis olmaz. Zira hürriyet fesih kabul etmez. Hür kimselerin borçları nasıl takip ediliyorsa, onun borcu da o şekilde takip edilir. Dolayısıyla gerekirse hapsedilebilir.²³ *Mükâtebe* ise bedeli ödemediği takdirde köleliğe geri döner, ifaya icbar edilmesi ve hapsedilmesi mümkün olmaz.²⁴

Kölenin azat olmasının bir bedel ödemesine *ta'lik* edilmesi (bağlanması)²⁵, bazı noktalarda *kitâbet* akdine benzemektedir. Bu sebeple zaman zaman bu ikisinin birbirine karıştırıldığına şahit olunur. Fetva mecmualarında yer alan bazı cevaplarda da bahsi geçeceği üzere, müftünün böyle bir vaziyetten endişe ettiği görülür. Azat olması bir bedel ödemesine *ta'lik* edilen köle, *kitâbetten* (ve *ıtk' alâ māl*den) farklı olarak borçlu mesabesinde olmaz. Bedel muayyen bir meblağ olduğunda çalışması icap edeceğinden, efendisi onu zımnen *me'zûn* kılmış olur. Dolayısıyla böyle bir köle mülkiyetten ihraç edilebilir. Efendinin vefatıyla da *ta'lik* batıl olur. *Mükâtebe*in vaziyeti ise böyle değildir. Zira *kitâbet*, efendi cihetinden *lâzım* bir akittir.²⁶

Osmanlı Devleti'nde belli bir hizmet müddetini tamamlayan kölenin azat edilmesi umulurdu. *Kitâbet* akdi ile ilgisi olmayan ve ne kadar yaygın olduğu bilinmeyen bu tatbikatın altında yatan kanaat, müddetini tamamlayan kölenin adeta bedelini efendisine ödediğiydi. Hizmet müddetini tamamlayan kölenin kendiliğinden azat olması veya efendinin azada icbar edilmesi mümkün değildi. Bununla birlikte kaynaklarda kölenin bedeli ödenerek azat edildiği birkaç misal zikredilir.²⁷ Zira aksi tatbikat efendinin mülkiyet hakkına müdahale olur. Sadece efendinin böyle bir kölesini azat etmesi veya azat etmesi ümit edilen bir şahsa satması *müstehâb* kabul edilmiştir.²⁸

²³ el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li Ta'li'lî'l-Muhtâr*, 4:198.

²⁴ Dâmâd, *Mecma'u'l-Enhur*, 2:242.

²⁵ Efendi, kölesinin azat olmasını şarta *ta'lik* ettiğinde, şartın gerçekleşmesi ile azat vaki olur. Efendinin kölesine "Yağmur yağarsa hürsün!", "Şu hastalıktan kurtulursam hürsün!", "1000 dirhem ödersen hürsün!" demesi böyledir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-i İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*, 4:35, 55.

²⁶ es-Seraşsî, *el-Mebûsû*, 7:225-226.

²⁷ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, 193-200.

²⁸ Yenişehirli 'Abdullâh Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, 149.

1.4. Akdin Hukuki Dayanağı

1.4.1. *Kitābet* Akdini İslam Dini mi İhdas Etmiştir?

Kitābet akdi, aksi kanaatte olanlar olmakla birlikte, İslam dini tarafından ihdas edilmiş değildir. Muhtelif toplumlarda, birebir aynı olmasa da kölelerin bir bedel mukabilinde azat edilmelerine rastlanılmaktadır. Nitekim Roma'da köleler kendilerine mahsus bir malvarlığına (*peculium*) sahip olabilmiş, bununla kendilerini efendilerinden satın alabilmiştir.²⁹ Tevrat'ta İbrani kölelerin hürriyetlerini elde etmeleri için kabul edilen usul *kitābeti* hatırlatmaktadır. Tesniye'de yer alan bir ayette, efendinin azat olan kölesine Allah'ın ona bahsettiklerinden vermesinden bahsedilir.³⁰

1.4.2. *Qur'ân*'daki Delili

Kitābet akdinin meşruiyeti *Qur'ân*, sünnet, *icmā'* ve *istihsān* ile sabittir.³¹ *Qur'ân*-ı Kerim'deki delili Nūr süresinin 33. ayetidir. Burada "Sağ ellerinizin mâlik olduklarından, *kitābet* akdi yapmak isteyenlerle, onlarda bir hayır görüyorsanız *kitābet* yapın. Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin." buyurulmaktadır.

Rivayetlere göre ayetin bu kısmı, Hüveytîb b. 'Abdul'uzzâ'nın Şubh (Şubeyh) isimli kölesinin *kitābet* teklifini geri çevirmesi üzerine nazil olmuştur. Ayetin nüzülü üzerine Hüveytîb, 100 dinar karşılığında kölesiyle *kitābet* akdi yapmış ve 20 dinarını ona hibe etmiştir.³²

1.4.2.1. Ayette Zikredilen Hayır

Ayette zikredilen hayırdan maksadın ne olduğu hususunda muhtelif görüşler ileri sürülse de ağırlık basan görüş kölenin güvenilir olması ve nafakasını temin etme kudretine sahip olması olmuştur.³³ Nitekim Hz. Peygamber (sav), "Onlarda bir meslek-zanaat (*hîrfa*) biliyorsanız onlarla

²⁹ Belgin Erdoğan ve Bülent Tahiroğlu, *Roma Hukuku Dersleri*, 143-146.

³⁰ Bahis mevzuu Tevrat ayetleri şu şekildedir: "İbrani bir köle, bir İbrani tarafından satın alındığında, 6 sene hizmet edecek, 7. senede bir şey ödmeden azat olacaktır." (Çıkış, 21:2, Tesniye, 15:12.) "Hatta efendisi bu kölesini boş göndermeyecek, Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak kazandığı maldan (sürüsünden, harmanından, şarabından) ona da verecektir." (Tesniye, 15:13-14.) "Bir İbrani fakir düşer ve kendini başka bir İbrani'ye köle olarak satarsa, köle gibi çalıştırılmayacak, işçi veya misafir muamelesi görecektir, Jübile senesine kadar efendisine hizmet edecektir." (Levililer, 25:39-40.) "Bir İbrani fakir düşerek kendini bir yabancıya sattığında, geri alınma hakkına sahip olacaktır. Bir yakını onu satın alabileceği gibi, gücü yetiyorsa kendi de bunu yapabilecektir. Aksi takdirde, Jübile senesinde çocuklarıyla beraber azat olacaktır." (Levililer, 25:47-54.)

³¹ el-Kāsānî, *Bedā'î'u's-Şanā'î fi Tertîbi's-Şerā'î*, 5:419.

³² el-Şurtubî, *el-Cāmiu li Ahkāmî'l-Şerā'î*, 12:382.

³³ Görüşler için bkz. el-Ceşşās, *Ahkāmu'l-Şerā'î*, 5:180-181; el-Şurtubî, *el-Cāmiu li Ahkāmî'l-Şerā'î*, 12:384-385.

kitâbet akdi yapın, aksi halde onları katiyen insanların üzerine salmayın (onları insanlara yük etmeyin)!" buyurmuştur."³⁴

1.4.2.2. Ayette Yer Alan "Kitâbet Yapın" Emri

Zâhirîlere ve Aḥmed b. Ḥanbel'den (164-241/780-855) gelen bir rivayete göre, ayette yer alan "*kitâbet* yapın" emri *vücüb* ifade eder. Dolayısıyla kişi, *kitâbet* akdi yapmak isteyen kölesine müspet yönde cevap verme mecburiyetindedir. Tâbi'ün hukukçularından da aynı yönde içtihat edenler olmuştur.³⁵ Hz. Ömer (ra) halifeliği devrinde, kölesi Sîrîn'den gelen *kitâbet* teklifini kabul etmeyen Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711-712), akde icbar etmiştir. Bu esnada Enes'e kırbacını göstermiş, o da bunun üzerine kölesini *kitâbete* kesmiştir.³⁶ Bununla birlikte Ḥanbelî mezhebi dahil dört mezhep, köleden gelen *kitâbet* teklifine müspet yönde cevap vermenin *vâcib* olmadığı noktasında birleşmiştir.³⁷ Onlara göre kendisinde hayır görülen bir köleyle *kitâbet* akdi yapılması *mendûbtur*. Zira bir kimse ne akit yapmaya³⁸ ne de kölesini azat etmeye icbar edilebilir.³⁹ Diğer taraftan ayette "onlarda bir hayır görürseniz" denilerek efendilere takdir hakkı verilmiştir.⁴⁰

El-Ceşşâş (305-370/917-981), Hz. Ömer'in tatbikatının da esasında *nedbe* delalet ettiğini söyler. Zira Hz. Ömer *kitâbete* hükmetmemiş, Enes b. Mâlik'i akde icbar etmiştir. Nitekim halife *mübâh* olan bir şeyi, *vâcib* olmasa da reayasına emredebilir. Diğer taraftan "*kitâbet* yapın" emri *vücüb* bildirseydi, Enes b. Mâlik *kitâbet* akdi yapmaktan imtina etmezdi.⁴¹

Hz. Ömer'in (ra) muamelesine benzer bir hadiseye, 19. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde rastlanılır. Ancak bu sefer *kitâbet* teklifini kabul etmeyen köleler olmuştur. Hadise Çerkezya'nın işgalini müteakip, yoğun bir Çerkes nüfusun Osmanlı'ya göç etmesi üzerine cereyan etmiştir. Çerkes köleler, Çerkes beylerinden "bedelsiz olarak" azat olmayı istemiş, hadise silahlı çatışmaya kadar varmıştır. Osmanlı Devleti de huzursuzlukların son bulması için *kitâbet* akdi yapmalarını tavsiye etmiştir. Hatta bedeli devlet arazisinden vermeyi, yani kendi ödemeyi vaat etmiştir.

³⁴ Ebü Dâvüd, *el-Merâsîl*, Kitâbu'l-Buyû', Bâbu mâ Cae fî't-Ticâreti, 129 (no. 20).

³⁵ el-Ḳurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Ḳur'ân*, 12:383.

³⁶ el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Ḳur'ân*, 5:180.

³⁷ Mâlik, *Muvaḫḫa*, Mükâteb, 1 (no. 3); İbn Ḳudâme, *el-Muğni*, 14:442; el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*; 4:239; el-Ḳurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Ḳur'ân*, 12:383; el-Ḥaḫîb, *Muğni'l-Muḫtâc*, 19:429-430.

³⁸ el-Ḳurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Ḳur'ân*, 12:383.

³⁹ İbn Rüşd el-Ḥafid, *Bidayetu'l-Muctehid ve Nihayeti'l-Mukḫeşid*, 4:183.

⁴⁰ el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Ḳur'ân*, 5:180.

⁴¹ el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Ḳur'ân*, 5:180.

Çatışmalar bir türlü son bulmayınca hükümet sahra toplarıyla taraflara gözdağı vermiş ve *kitābet* akdi tavsiyesini tekrarlamıştır.⁴² Bu tavır, Hz. Ömer'in Enes b. Mâlik'e kırbacını göstermesine benzemektedir.

1.4.2.3 Ayette Yer Alan Mal Verme Emri

Nür süresi 33. ayette ayrıca "Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin" buyurulmaktadır. Mezhepler ayetteki mal verme emrinin hükmü hususunda ihtilaf etmiştir. Zâhirîlere, Şâfiî'lere ve Hânelîlere göre *mükātebe teberru'* yapılması *vâcib*dir. Zâhirîler kölenin *kitābet* teklifinin kabul edilmesi noktasında takındıkları tavrı burada da takınmıştır. Hânelî ve Şâfiî mezhepleri ise, köleden gelen *kitābet* teklifini kabul etmeyi *vâcib* görmedikleri halde, mal verilmesini *vâcib* kabul etmiştir. Hânelîlere göre *kitābet* bedelinde dörtte bir oranında bir indirimle gidilmiştir. Şâfiîler, muayyen bir oran tayin etmemiştir. Hânelî ve Mâlikî mezheplerine göre ise *mükātebe* hibe yapmak *mendüb* kabul edilmiştir.⁴³

Tevbe süresi 60. ayette zekat verilecek sınıflar sayılmış, bunlar arasında "fir-riqāb" da zikredilmiştir. Hânelî ve Şâfiî'lere göre bu ibare ile yalnızca *mükātebe* köleler kastedilir. Zekat payından onlara ödeme yapılır.⁴⁴ Mâlikîler, zekat payı ile köle satın alınıp azat edileceğini söyler. Bahis mevzuu payın *mükātebe* verilmesini kabul etmezler.⁴⁵ Hânelîlere göre her ikisi de mümkündür.⁴⁶

1.4.3. Sünneteki Delili

Hz. Peygamber'in *kitābet* akdine dair söz ve muameleleri rivayetlerde yer almıştır.⁴⁷ Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 36/656?) *kitābet* akdi Hz. Peygamber'in talebi üzerine yapılmıştır. *Kitābet* bedeli olan 40 *uqiyye* altın

⁴² Ehd R Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, 136-144.

⁴³ İbn Hâzım, *el-Muḥallâ bi'l-Âşâr*, 8: 252-256; İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 14:458-459; Bilmen, *Kamus*, 4:52-53. Osmanlı şer'iyye sicillerinde *mükātebe* kısmen veya tamamen ibra edildiği ya da azat edildiği kayıtlar mevcuttur. 1649 senesine ait bir *hüccette* 6000 fiḍḍi cedid akçeyle *kitābet* kesilen köle 2000 akçe için ibra edilmiştir. Rumeli Sadareti, Sicil No. 80, v. 46a/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 188; 196. hüküm). 1525 senesine ait bir *hüccete* göre muayyen müddet hizmet olan bedelin bir senesi *mükātebe* hibe edilmiştir. Üsküdar, Sicil No. 5, v. 16b/5 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 101; 157. hüküm). 1686 senesine ait bir *hüccete* göre *mükātebe* kalan bedelin tamamı için ibra edilmiştir. Bab, Sicil No. 46, v. 82b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 431; 509. hüküm). 1667 senesine ait bir *hüccet* Ridvan isimli *mükātebe* azat edilmesini tevsik eder. Bab, Sicil No. 3, v. 113b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 734; 950. hüküm).

⁴⁴ Hânelîlerin görüşü için bkz. el-Mevşilî, *el-İḥtiyâr*, 1:382, 391. İmam Şâfiî'nin görüşü için bkz. eş-Şâfiî, *el-Ümm*, 2:93.

⁴⁵ el-Ḳurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Ḳur'an*, 8:287-289.

⁴⁶ İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, 9:319-321.

⁴⁷ "Kitābet bedeli 100 *uqiyye* olan *mükātebe*, 10 *uqiyye* eksik öderse hala köledir." Ebü Dâvüd, *İtḳ*, 1 (no. 3927); en-Nesâî, *İtḳ* (no. 5007-5010). "Mükātebe, üzerinde bir dirhem bile kaldığı müddetçe, köledir." Ebü Dâvüd, *İtḳ*, 1 (no. 3926).

ve 300 hurma fidanının dikimi Hz. Peygamber'in şahâbileri teşvik etmesiyle ödenmiştir. Şahâbiler fidanları temin etmiş, Hz. Peygamber de kendi elleriyle toprağa koymuştur. Altın olan bedel ise beytu'l-mâl'den ödenmiştir.⁴⁸ Hz. Peygamber şahâbeden Ebû Müemmel için de aynı yardım çağrısını yapmış ve ifa gerçekleşmiştir.⁴⁹ Daha sonra evleneceği Cüveyriye bt. Hâriş'in (ö. 56/676) *kitâbet* bedelini ise kendi ödemiştir.⁵⁰

Bir hadîş-i kudside "Üç kimseye yardım etmek Allah Te'âlâ üzerine haktır." buyurulmuş, bu kimseler arasında *mükâtebe* köle de sayılmıştır.⁵¹

1.5. Akdin Amacı

Azat bir bedel mukabilinde gerçekleştiğinden, *kitâbet* akdi köle azadına teşvik eden bir usul olmuştur. Zira efendi kölesini karşılıksız olarak azat etmek istemeyebilir. *Kitâbet* akdinde ise elde edeceği bedelden hoşnut olarak, buna karar verebilir. Ayrıca *velâya* ve azat sevabına nail olur.⁵² Teminat mahiyetinde olan ikinci bir teşvik ise *mükâtebin* bedeli ödemedikçe hürriyetine kavuşamayacak olmasıdır. Bedel ödenmediği takdirde kölesi mülkiyetinde kalmaktadır.⁵³

Bir kimse satmayı murat ettiği, ancak vasıfları veya devrin şartları sebebiyle kayda değer bir meblağ getirmeyecek kölesini, *kitâbete* kesmek suretiyle elinden çıkarmayı tercih edebilir. Bazen de kölenin hukuki statüsü satılmasına imkân vermez. *Müdebber* ve *ümmü veled* kölenin hali böyledir.⁵⁴ Böyle bir köleyi bir bedel mukabilinde mülkiyetinden ihraç etmek isteyen efendinin tek çaresi *kitâbete* kesmektir. Bu noktada Ebüssü'ud Efendi'nin (896-982/1490- 1574) fetvalarında yer alan bir mesele dikkat çekmektedir. Mevzubahis meselede efendisini öldürmeye teşebbüs eden *müdebberin* satılıp satılamayacağı sual edilmiştir. Verilen cevapta *müdebberin* satılamayacağı, ancak efendinin dilerse kölesini *kitâbete* kesebileceği beyan edilmiştir.⁵⁵ Bilindiği üzere fetvalar genellikle "olur", "olmaz" gibi kısa ibarelerle yazılır. Mevzubahis meseleye verilen cevapta ise, sual edilmediği halde, kölenin *kitâbete* kesilebileceği hususu efendinin müşkil vaziyetine bir hal çaresi olarak yer almıştır.

⁴⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1:292-294.

⁴⁹ Beyhakî, *Sunenu'l-Kubrâ*, Kitâbu Kısmî's-Şadâkât, Bâbu Sehmi'r-Rikâb, 7:32-33 (no. 13191).

⁵⁰ Ebû Dâvûd, 'Itk, 2 (no. 3931).

⁵¹ en-Nesâî, 'Itk (no. 4995).

⁵² el-Merğînâni, *el-Hidâye*, 2:573.

⁵³ el-Şurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Şur'an*, 12:388-393.

⁵⁴ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:223, 230-231; Bilmen, *Kamus*, 4:40-45.

⁵⁵ Ebüssü'ud, *Fetâvâ*, 248. *Müdebber* köle efendisinin vefatıyla azat olur. Molla Hüsvrev, *Durer*, 1:686.

Kitābet bedelinin kölenin emsal kıymeti üzerinde olmasına bir mâni yoktur. Taraflar serbest bir şekilde bedeli kararlaştırabilmektedir. Hatta bazen efendinin eline geçen meblağ birkaç köle alabilmesine yetmekte, bir kölesini kaybeden efendi daha fazla köleye sahip olmaktadır.⁵⁶ Nitekim *Muğnî'l-Muhtâc*"ta şahâbilerin köleleriyle *kitābet* akdi yaparak büyük kazançlar elde ettiği zikredilmektedir.⁵⁷

Kitābet akdini sadece ivazlı bir akit olarak değerlendirmek doğru olmaz. Bu akit neticesinde efendi kölesinin hizmetinden ömür boyu vazgeçme yolunu tercih etmekte ve hürriyetine kavuşmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla *kitābet* akdinin temel maksadı köleye yardım etmektir.

Esasında bir kimsenin kölesinin kazancı kendi kazancıdır. Zira kölenin mülkiyet yetkisi yoktur. Dolayısıyla efendiler kölelerini çalıştırmak suretiyle gelir elde edebilirler.⁵⁸ *Kitābete* kesilen köle ise mülkiyet yetkisine sahip olur, dolayısıyla *kitābet* bedelini kendi malından öder.⁵⁹ *Kitābete* kesilen kölenin hürriyetine bir an önce kavuşabilmesi için normal şartlardan daha fazla çalışması ve daha fazla gelir getirmesi beklenilebilir olmakla birlikte, yine de efendinin eline geçen kölesinin kazancıdır. Bu noktada efendinin *kitābet* akdiyle esasında kendisine ait bir şeyden vazgeçtiği daha açık bir şekilde mülhaza edilir. *Kitābet* bedeliyle birkaç köle satın alabilmesi hususu da böyledir. Zira *kitābetten* önce de kölesini çalıştırıp geliriyle yeni köleler satın alabilmektedir. En nihayetinde bu akitle bir köle hürriyetine kavuşmuş olur.

1.6. Akdin Bağlayıcılığı

Kitābet akdi efendi cihetinden *lâzım*, *mükāteb* cihetinden *ğayrilâzım*dır. Dolayısıyla efendi akdi tek taraflı olarak feshedemezken, *mükāteb* hiçbir gerekçe ileri sürmeksizin feshedebilmektedir.⁶⁰ Efendinin akdi feshedememesi *mükāteb* için teminat mahiyetindedir.

2. Akdin Unsurları

2.1. Akdin Tarafları

Kitābet, *mu'avaḍāt* türü akitlerden olup efendi ve kölesi arasında cereyan eder. Kölesini *kitābete* kesecek efendinin *âkil* ve *bâliğ* olması gerekir. *Âkil* ve *bâliğ* olmadığı takdirde *kitābet in'ikād* etmezken, sadece *âkil* olduğunda veli veya vasisinin icazetine *mevķūf* olur. Bu hal diğer *mu'avaḍāt*

⁵⁶ İbn Hâbîb, *el-Muḥabber*, 245-246.

⁵⁷ el-Ḥatîb, *Muğnî'l-Muhtâc*, 19:428-429.

⁵⁸ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 2:319, 337.

⁵⁹ Molla Hüsrev, *Durer*, 2:331.

⁶⁰ el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:451; el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:244; Bilmen, *Kamus*, 4:49-50.

türü akitlerden farklı değildir. *Kitâbet* akdi yapılacak kölenin ise *âkil* olması yeterli kabul edilmiştir. Zira böyle bir köle, kendini ifade edebilme kabiliyetine sahip olup ticarete *me'zûn* kılınması da geçerlidir.⁶¹

Kitâbet akdinin taraflarının Müslüman olması şart değildir.⁶² Osmanlı şer'iyeye sicillerinde, iki tarafın veya kölesinin gayrimüslim olduğu bir hayli misal vardır. Yahudi Salamon v. Bünya'nın Hristiyan kölesi Mosiye bt. İstaki'yi⁶³, Yasef b. İsak isimli Yahudinin Hristiyan cariyesi İrene bt. Yovan'ı⁶⁴ Cezayir-i Bahr-i Sefid livâsı beyi Memi Paşa'nın 7 adet gayrimüslim kölesini ayrı ayrı *kitâbete* kesmesi⁶⁵ bu misallerden sadece birkaçıdır. Bununla birlikte gayrimüslim efendinin Müslüman kölesini *kitâbete* kestiği bir misale, tetkik edilen sicillerde, rastlanılamamıştır. Bunun sebebi gayrimüslimlerin Müslüman köle sahibi olmasına mâni olunmaya çalışılması, böyle bir hal vaki olduğunda da efendinin kölesini satmaya icbar edilmesidir. Satım yerine *kitâbet* akdi yapması da kabul edilir.⁶⁶

2.2. Akdin Rükünleri

Kitâbet akdi icab ve kabul ile *mün'aqid* olur. Efendinin "Seni 1000 dirhem üzerine *kitâbete* kestim.", "Ödediğinde azat olmak kaydıyla seni 1000 dirheme *kitâbete* kestim.", "1000 dirhem mukabilinde seni *mükâteb* eyledim." türünden sözleri icaptır. Kölenin "Kabul ettim.", "Razı oldum." gibi rızasına delalet eden bir cevap vermesi kabul teşkil eder. *Kitâbete* kesilen köle, borçlu hale geleceğinden efendinin icabını kabul etmesi aranmıştır. Zira rızası olmayan bir kimseye borç yüklenmesi caiz değildir.⁶⁷

Osmanlı şer'iyeye sicillerinde *kitâbet* akdini tevsik eden bir hayli *hüccet* vardır. Bu *hüccet*lerin az bir kısmında, mevzubahis vesikalara *kitâbetnâme* denildiği geçmektedir. Böyle bir vesikanın tanzimiyle akdin mevcudiyetine ve bedele dair ileride husule gelebilecek birtakım itirazların önüne set çekilmiş olunur. Nitekim 1550 senesine ait bir *il'âma* göre, 8 sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilmiş bir kölenin efendisi, müddetin 10

⁶¹ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:424-428; Dāmād, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4:4. Kölenin tasarruflarına izin verecek makam efendisinden başkası değildir. *Kitâbet* akdi yapmakla rızası mevcuttur.

⁶² el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:428.

⁶³ Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 37, v. 45b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 239; 280. hüküm).

⁶⁴ Beşiktaş, Sicil No. 63, v. 61b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 172; 198. hüküm).

⁶⁵ Galata, Sicil No. 15, v.112b/2, 113a/1, 113b/2, 115a/2, 115b/1-3 (İstanbul Kadı Sicilleri, ss. 310-317; 475, 476, 480, 486, 488, 489 ve 490. hükümler)

⁶⁶ es-Seraḥsī, *el-Mebsūt*, 8:89-94.

⁶⁷ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:422-423.

sene olduğunu iddia etmiştir. Neyse ki, taraflar daha önce akde dair bir *hüccet* tanzim etmişler ve müddetin 8 sene olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁸

Akdin kurulması için icabın *kitābet*, *mükāteb* gibi lafızları ihtiva etmesi şart değildir. Efendinin kölesine bir “borç” yüklemesi ve öderse azat olacağını vaat etmesi geçerli bir icabtır.⁶⁹ Şer‘iyye sicillerinde rastlanan misallerde ise çoğunlukla *kitābet* ve *mükāteb* kelimeleri yer almıştır. Zira bu siciller belirli kalıp ifadeler kullanılarak yazılır (*şakk* usulü). *Kitābete* kesmek⁷⁰, *kitābete* kat’ etmek⁷¹, *mükāteb* etmek⁷², *mükāteb* eylemek⁷³, *kitābet* etmek⁷⁴ kullanılan lafızlara misaldir. Bunun dışında bedel mal olduğunda bahaya kesmek⁷⁵, hizmet olduğunda hizmete kesmek⁷⁶ veya yıla kesmek⁷⁷ tabirlerine de rastlanılmıştır.

İcabın *ta‘līk* lafzını, *mükātebin* bedeli ödendiğinde hür olacağı kaydını, ihtiva etmesi şart değildir. Zira *kitābet* lafzı, bu manayı ihtiva etmektedir.⁷⁸ Bununla birlikte birçok *hüccette* bu kayda rastlanılmıştır. Bu kayıtlarda öncelikle efendi kölesini *kitābete* kestiğini ikrar etmiş, devamında bedelin tamamını ödeyen kölesinin diğer *hürü’l-aşl* kimseler gibi hür olacağını beyan etmiştir.⁷⁹ Bazen bu beyan “*sāir ahrār-ı aşliyyāt* gibi lehlerinde olan lehine ve aleyhlerinde olan aleyhine olmak üzere *hür* olsun” denilerek tekit edilmiştir.⁸⁰ *Ta‘līk* lafzına yer vermeyen *hüccet* sayısı da bir hayli fazladır.⁸¹

2.3. Akdin Maḥalli

Kitābet akdinin *maḥalli* hürriyettir. Bu akitle köle hürriyetini efendisinden satın almaktadır. *Maḥal*, *raḳabenin* kendisi olsaydı, *mükātebin*

⁶⁸ Üsküdar, Sicil No. 17, v. 37b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 178; 366. hüküm).

⁶⁹ Dāmād, *Mecma‘u’l-Enhur*, 4:5.

⁷⁰ Üsküdar, Sicil No. 51, v. 52a/4 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 232; 439. hüküm).

⁷¹ Galata, Sicil No. 259, v. 3a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 64; 17. hüküm). Kat’ etmek: kesmek. Âsım Efendi, *Okyânûs*, 4:3469.

⁷² Galata, Sicil No. 20, v. 23b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 157; 167. hüküm).

⁷³ Kırım, Sicil No. 15, v. 53b/2 (Zeynep Özdem Köse, “Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699),” (doktora tezi), 94-95.)

⁷⁴ Kırım, Sicil No. 4, v. 24a/5 (Köse, “Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699),” (doktora tezi), 118.)

⁷⁵ Ebüssu‘ūd, *Fetāvā*, 581; Üsküdar, Sicil No. 2, v. 53b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 235; 448. hüküm).

⁷⁶ Konya, Sicil No. 1, s. 160-2 (Leyla Çoban, “1 Numaralı Konya Şer‘iye Sicili, (970-1019 /1563-1610),” (yüksek lisans tezi), 371.)

⁷⁷ Ebüssu‘ūd, *Fetāvā*, 578.

⁷⁸ el-Ceşşâş, *Aḥkāmü’l-Kur‘ân*, 5:185.

⁷⁹ Beşiktaş, Sicil No. 63, v. 85a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 231; 289. hüküm); Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 3, v. 10a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 80; 71. hüküm); Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 37, v. 45b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 239; 280. hüküm); Galata, Sicil No. 20, v. 52b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 286; 365. hüküm).

⁸⁰ Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 3, v. 10a/2 ve 10a/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, ss. 80-81; 71. ve 72. hükümler).

⁸¹ Galata, Sicil No. 7, s. 34/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 79; 97. hüküm).

ölümüyle akdin sona ereceğini kabul etmek gerekirdi. Nitekim İmam Şâfiî *maḥalli* bu şekilde kabul etmiş ve *mükâtebin* ölümüyle akdin sona ereceğini söylemiştir.⁸² Ḥanefîlerde ise *mükâtebin* ölümü akdin sona ermesine sebebiyet vermemektedir.⁸³

2.4. Kitâbet Bedeli

2.4.1. Bedelin Tespiti

Kitâbet bedeli *mükâtebin* hürriyeti mukabilinde verdiği bedeldir (*maḳûdun bîh*).⁸⁴ Mal veya menfaat olabilmektedir. Bedel kararlaştırılmadığı takdirde akit batıl olur. Bedelin kan ve leş gibi mal olmayan bir şey olması da aynı mesabededir.⁸⁵ Bu noktada *kitâbet* bedelinin satım akdindeki semen ile birebir örtüşmediği mülahaza edilir. Cehaletin bazı dereceleri ise akdi fasit kılar. Bedelin kölenin kendi kıymeti olması böyledir.⁸⁶

Kitâbet akdine dair meselelerde, sıkı pazarlığa dayanan satım ve kira akitlerinin aksine, daha müsamahakâr bir tavır benimsenir. Zira *kitâbet*, köleye yardım maksadıyla yapılır. Bu noktada *kitâbet*, nikah akdine benzer. Mehir olabilen her bedelin *kitâbet* bedeli olabileceği “kaide olarak” kabul edilmiştir.⁸⁷ Ancak *kitâbet* bedelinin *maḳdûru't-teslîm* olması icap eder. Başkasına ait bir aynın, mehrin aksine, bedel olarak belirlenmesi caiz değildir.⁸⁸ Kölenin kendi malvarlığı da olmadığından *kitâbet* bedeli ancak *deyn* olabilir. Bununla birlikte, mehrde olduğu üzere, hayvan ve köle gibi varlıkların zimmette *deyn* olarak sabit olmasına cevaz verilmiştir.⁸⁹

Kitâbet bedeli olarak kararlaştırılacak malın, cins ve miktar olarak bilinmesi yeterli görülmüştür. Akdin esası müsamahaya dayandığından, bedelin vasfının bilinmemesi *cehâlet-i yesîre* kabul edilmiş, orta kaliteden bir malın veya kıymetinin ödenecek olmasıyla telafi edilmiştir.⁹⁰

⁸² el-Ḥaṭîb, *Muḡnî'l-Muḥtâc*, 19:500.

⁸³ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:327-328.

⁸⁴ el-Mevsîlî, *el-İḥtiyâr*, 4:241.

⁸⁵ el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Şanâi'*, 5:430, 474.

⁸⁶ el-Mevsîlî, *el-İḥtiyâr*, 4:252.

⁸⁷ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:331, 339.

⁸⁸ Molla Hüsrev, *Durer*, 2:7.

⁸⁹ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:331, 338; 8:86. Kırım şer'iyeye sicillerinde yer alan bir *hüccete* göre Mevlüt Gazi isimli köle “500 koyun” ve 60 altın mukabilinde *kitâbete* kesilmiştir. Kırım, Sicil No. 22, v. 50a/3 (Köse, “Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699),” (doktora tezi), 120.)

⁹⁰ el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Şanâi'*, 5:432-433; Dâmâd, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4:8. Malın mal olmayan bir şeyle mübadele edildiği akitlerde, vasfı bilinmeyen bir malın zimmette sabit olması caiz kabul edilmiştir. Nikah, *muḥâle'a*, *'amden ḫatide şulḫ* ve *'itḳ 'alâ mâl* bu akitlere misaldir. el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Şanâi'*, 5:433.

Bedel, *mükātebin* bir eser meydana getirmesi de olabilir. *Mükātebin* bir ev inşa etmesi veya bir kuyu yapması böyledir. Ancak ileride tarafları ihtilafa sürüklemeyecek bir belirliliğin sağlanması gerekir. Kuyunun yerinin ve ölçülerinin belirlenmesi, evin tarif edilmesi ve malzemelerinin gösterilmesi böyledir.⁹¹ Buna verilebilecek güzel bir misal Bursa şer‘iyye sicillerinde yer alır. Burada kölelerin muayyen cins kumaşı, muayyen miktarda dokumaları mukabilinde *kitābete* kesilmelerine rastlanılır.⁹²

Fıkıh kitaplarında *kitābet* akdi mevzusu işlenirken bedelin mal olması merkeze alınmıştır. İlk dönemlere ait “rastlanılan” misaller de bedelin mal olduğu akitler olmuştur. Nitekim Berire’nin (ö. 60/680) *kitābet* bedeli 5 veya 9 *uķiyye*⁹³, şāhābīlerden Qarāza b. Ka‘b’ın (ö. 41/661) kölesi Süfyān’ın bedeli 70 bin dirhemdi.⁹⁴ Selmān-ı Fārisī’nin bedeli de 40 *uķiyye* altın ve 300 hurma fidesinin dikiminden müteşekkildi.⁹⁵ Osmanlı şer‘iyye sicillerinde de bedelin mal, özellikle muayyen miktar para olduğu kayıtlar geniş yer tutar.⁹⁶ Bununla birlikte gerek bu sicillerde gerek fetva mecmualarında bedelin hizmet olduğu misallere de çokça rastlanılır.⁹⁷ Bedelin mal olmasına dair hükümler, hizmet olduğu hale de uygun düştüğü ölçüde tatbik edilmiştir. Buna dair birkaç mesele ileride zikredilecektir.

Hizmet müddeti genellikle 3 ilâ 7 sene olmuştur.⁹⁸ Tetkik edilen sicillerde karşılaşılan en kısa müddet 6 ay olurken⁹⁹, en uzun müddet 17 sene olmuştur.¹⁰⁰ Fetva mecmularında ise müddetin 100 gün¹⁰¹ ve 20 sene¹⁰² olduğu meselelere rastlanılmıştır.

Hizmetin türünün muayyen olduğu misaller az sayıda olmuştur. 1679 senesine ait bir *hüccete* göre Hasan isimli kölenin *kitābet* bedeli iki sene

⁹¹ el-Kāsānī, *Bedā’i’u’ş-Şanā’i*, 5:435.

⁹² Sahillioğlu, “On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler,” 222-224.

⁹³ el-Buḥārī, *Mükāteb*, 2-6 (no. 1-6); Müslim, *İtk*, 2 (no. 6); Ebū Dāwūd, *İtk*, 2 (no. 3929-3930); en-Nesāī, *İtk* (no. 4996-4999).

⁹⁴ İbn Ḥabīb, *el-Muḥabber*, 243.

⁹⁵ İbn Hişām, *Sire*, 1:292-294.

⁹⁶ bkz. Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 90, v. 30b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 220; 207. hüküm); Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 90, v. 66a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 375; 440. hüküm).

⁹⁷ bkz. Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 37, v. 28a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 172; 178. hüküm); Beşiktaş, Sicil No. 63, v. 85a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 231; 289. hüküm); Ahi Çelebi, Sicil No. 1, v. 10b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 86; 67. hüküm).

⁹⁸ bkz. Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 37, v. 28a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 172; 178. hüküm); Beşiktaş, Sicil No. 63, v. 85a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 231; 289. hüküm); Ahi Çelebi, Sicil No. 1, v. 10b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 86; 67. hüküm).

⁹⁹ Galata, Sicil No. 5, s. 134-1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 147; 214. hüküm).

¹⁰⁰ Balıkesir, Sicil No. 693, v. 94b/2 (Güneş Yağcı, “Osmanlı Devleti’nde Köle Azadı Yöntemi Olan Mükātebe: Balıkesir Örneği,” 116.)

¹⁰¹ ‘Alī Efendi, *Fetāvā*, 1:227.

¹⁰² Ebüssu‘ūd, *Fetāvā*, 586.

boyunca marangozluk öğretmektir.¹⁰³ 1651 yılına ait bir *hüccete* göre haddâd (demirci) taifesinden bir kimse, Yûsuf isimli kölesini “4 sene tamamına değin bilâ fenâ ve lâ ibâk (sadakatle ve kaçmadan) hizmet edip demircilik etmek üzere” *kitâbete* kesmiştir.¹⁰⁴ 1594 senesine ait bir *hüccete* göre ise Covan isimli kölenin *kitâbet* bedeli efendisinin evine bitişik bahçede 6 sene hizmet etmektedir.¹⁰⁵

Az da olsa bedelin efendi dışında bir başka kimseye ödenmesinin kararlaştırıldığı kayıtlara rastlanılır. Mesela 1594 senesine ait bir kayıтта Hasan isimli köle, efendisine 8000 akçe, efendisinin eşine de 2880 akçe ödemek mukabilinde *kitâbete* kesilmiştir.¹⁰⁶ Hizmetin bir üçüncü kişiye görülecek olması da mümkündür.¹⁰⁷ Bakılan sicillerde *mükâtebelerin* hizmet edeceği bu kişilerin hep yakın akraba olduğu müşahede edilmiştir. 1590 senesine ait bir kayıтта bu kişi *mükâtebin* efendisinin oğlu,¹⁰⁸ 1607 senesine ait bir kayıтта efendisinin kızı¹⁰⁹, 1637 senesine ait bir kayıтта ise efendisinin hanımıdır.¹¹⁰

Bedelde fahiş derecede bir cehaletin olması¹¹¹ veya taraflardan birinin Müslüman olduğu akitte bedelin *gayrimütekevvim* olması¹¹² *kitâbetin* fasit olmasına yol açar. Fasit akit *mün'akid* olduğundan bedeli ödeyen *mükâteb* hürriyetine kavuşur. Ancak ilave bedel ödemesi bahis mevzuu olabilir.¹¹³ Mesela bedelin şarap olduğu bir akitte Müslüman efendisine şarabı ifa eden köle hürriyetine kavuşur. Ancak akit fasit olduğundan, *mükâtebin* kendi kıymeti, zimmetinde borç olarak sabit olur. Zira *raqabesinin* iadesi imkânsız hale gelmiştir. Müsemmâ (kararlaştırılan) bedel kölenin kıymetinden daha fazla olduğu takdirde, aradaki fazlalığın da ödenmesi icap eder. Zira efendi müsemmâdan daha azına razı olmamıştır.¹¹⁴ Ayrıca fasit *kitâbet* akdi iki

¹⁰³ Hasköy, Sicil No. 10, s. 82/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 126; 145. hüküm).

¹⁰⁴ Beşiktaş, Sicil No. 62, v. 29 (Ramazan Gözen, “Beşiktaş Mahkemesi 62 Numaralı Şer’iye Sicili Defteri (h.1061-m.1651),” (yüksek lisans tezi), 73-74; 108. hüküm).

¹⁰⁵ Kıbrıs, Sicil No. 1A, s. 279 (269)/4 (Tamçelik ve Kasapoğlu, s. 1108).

¹⁰⁶ Rumeli Sadareti, Sicil No. 21, v. 74a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 285; 305. hüküm).

¹⁰⁷ el-Käsânî, *Bedâ’i’u’s-Şanâi’*, 5:434.

¹⁰⁸ Galata, Sicil No. 15, v. 52a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 160; 218. hüküm).

¹⁰⁹ Galata, Sicil No. 32, v. 44a/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 156; 179. hüküm).

¹¹⁰ Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 37, v. 9b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 98; 65. hüküm).

¹¹¹ el-Käsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâi’*, 5:434.

¹¹² el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:250-251; Dâmâd, *Mecma’u’l-Enhur*, 4:7.

¹¹³ el-Şaşkefi, *ed-Durru’l-Muhtâr*, 592-593.

¹¹⁴ İbn ‘Abidin, *Reddu’l-Muhtâr*, 6:101. Tarafların ikisi de gayrimüslimse, *kitâbet* bedeli *gayrimütekevvim* bir mal olabilecektir. Bir taraf ihtida ettiği takdirde akdin sıhhatine bir zarar gelmez. Bahis mevzuu *gayrimütekevvim* bedelin kıymetinin ödenmesi icap eder. Akdin sıhhatine bir zarar gelmesinin sebebi *kitâbetin* müsamahaya dayanan bir akit olmasıdır. el-Käsânî, *Bedâ’i’u’s-Şanâi’*, 5:431-432. Bu meselede malın kıymeti yerine aynını ödeyen köle, yine de hürriyetine kavuşur. Zira

taraf cihetinden *gayrılâzımdır*. Dolayısıyla efendi, bedelin ifasından önce mahkemeye müracaat ederek akdi tek taraflı olarak feshedebilmektedir.¹¹⁵

2.4.2. Kefil Olunması

Kitâbet bedeline kefil olunması caiz kabul edilmemiştir. Zira *deyn-i şahîh* değildir. Bir başka deyişle ifa etmemekle düşen zayıf bir borçtur.¹¹⁶ Bunun istisnası birlikte *kitâbet* akdi yapılan aynı efendiye ait iki kölenin birbirlerine kefil yapılmasıdır. Esasında bu halde tek bir *kitâbet* akdi yapılmış, dolayısıyla tek bir bedel kararlaştırılmış gibi düşünülmüştür.¹¹⁷

2.4.3. Vade Tayini

Şâfiî mezhebine göre bedelin vadeli ve en az iki taksit olması icap eder. Zira *kitâbet* kelimesi lügat cihetinden eklemek, bir araya getirmek manalarına gelir. Bedel taksitli olmadığı takdirde birbirine eklenecek bir şey mevzubahis olmaz. Ayrıca şahâbîlerin tatbikatı bedelin taksitli olması şeklindedir.¹¹⁸ Hanbelî mezhebine göre de bedelin taksitli ve vadeli olması icap eder.¹¹⁹ Hanefî mezhebine göre ise, diğer *mu'âvâdât* türü akitlerde olduğu üzere, taraflar dilerlerse taksit ve vade tayin ederler, dilemezlerse etmezler.¹²⁰ Osmanlı şer'îyye sicillerinde taksit ve vade tayin edilmeyen kayıtlara sıklıkla rastlanılır.¹²¹ Bununla birlikte bedelin taksitlendirildiği¹²² veya vade¹²³ tayin edildiği kayıtlar az değildir.

Vade hususunda satım akdine nazaran daha müsamahakâr bir tavır benimsenmiştir. Hasat zamanı, harman zamanı, devletin vereceği *'atıyye* zamanı gibi tam bilinmeyen bir vakit vade tayin edilebilir. Satım akdinde ise bu tür bir vade akdin fasit olmasına yol açar. *Kitâbet* akdinde bahis mevzuu cehaletin tarafları ihtilafa sürüklemeyeceği kabul edilmiştir.¹²⁴

müsemâyî ifa etmiştir. Ancak daha sonra ilave bir ödeme yapması bahis mevzuu olabilir. Dâmâd, *Mecma'ul-Enhur*, 4:7-8.

¹¹⁵ el-Şâkefî, *ed-Durru'l-Muhtâr*, 592-593.

¹¹⁶ Dâmâd, *Mecma'ul-Enhur*, 2:242.

¹¹⁷ es-Serahsî, *el-Mebsût*, 7:331.

¹¹⁸ el-Ĥaĥîb, *Muġnî'l-Muhtâc*, 19:441-443.

¹¹⁹ İbn Kudâme, *el-Muġnî*, 14:449-451.

¹²⁰ el-Ceşşâs, *Aĥkâmu'l-Kur'ân*, 5:184.

¹²¹ bkz. Ahi Çelebi, Sicil No. 1, v. 30a/4 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 164; 196. hüküm); Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 90, v. 30b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 220; 207. hüküm).

¹²² İstanbul, Sicil No. 18, v. 14a/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 109; 51. hüküm); İstanbul, Sicil No. 20, v. 22b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 119; 104. hüküm); Galata, Sicil No. 15, v. 97b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 274; 429. hüküm); Bursa, Sicil No. B18, v. 44a/9 (Habibullah Habib, "h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer'îyye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili," (yüksek lisans tezi), 361; 475. hüküm.)

¹²³ Üsküdar, Sicil No. 2, v. 12b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 105; 115. hüküm); Beşiktaş, Sicil No. 2, v. 63b/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 247; 497. hüküm).

¹²⁴ el-Kāsânî, *Bedâ'iu's-Şanâi'*, 5:433.

3. Takyîdî Şartlar

Kitâbet akdine konulan şartlar hususunda satım akdine nazaran daha müsamahalı olunur. Bir şart, akdin muktezasına aykırı olduğu takdirde fasit kabul edilir. Bununla birlikte şartın *kitâbet* akdini de ifsâd etmesi için akdin esasına dahil olması gerekir. Aksi takdirde şart lağv kabul edilir.¹²⁵ *Kitâbet* akdine konulan şartlar muteber şart, akdi ifsâd eden şart ve lağv şart olmak üzere üç kısımda tetkik edilebilir.

Muteber şart akdin muktezasına aykırı olmayan ve kendisine riayet edilen şarttır. Şart muhayyerliği böyledir. *Mükâtebin kitâbet* bedelinin bir kısmını ödeyince azat olacağı, geri kalan kısmın borç kalmaya devam edeceği de şart edilebilir. Zira mevzubahis şart bedeli belirsiz hale getirmemektedir.¹²⁶ Keza *kitâbet* akdi yapılan kölenin "*kitâbetten önce*" ona izafe edilen mallarının onda kalacağı kararlaştırılabilir. Bu hal köleyle hem nefsi hem de malları için *kitâbet* yapılması şeklinde ifade edilir. Bu mallar *kitâbet* bedeline eşit veya daha fazla olsa dahi *ribâ* meydana gelmez. Zira efendilik-kölelik bağı henüz çözülmüştür.¹²⁷

Hizmet mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin bu hizmeti sadıkane bir şekilde icra etmesinin şart edildiği şer'iyeye sicil kayıtlarına sıklıkla rastlanılır. *Mükâtebin* "istikâmet ve şadâkatle hizmet etmesinin"¹²⁸, "kaçmamasının ve hıyânet etmemesinin"¹²⁹, "âşi olmaması ve tembellik etmemesinin"¹³⁰, "mütevâliyeten (devamlı, aralıksız) hizmet etmesinin"¹³¹ şart edildiği kayıtlar buna misaldir. Bu şartlar bedelin ifasını temin gayesi taşıdıklarından akdin muktezasına aykırı olmazlar ve muteber kabul edilirler.

¹²⁵ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:330-331; Dâmâd, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4:8.

¹²⁶ el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:442-443.

¹²⁷ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 8:5-6. *Kitâbet* akdedildikten sonra, efendi ve *mükâtebin* birbirleri ile yapacakları alışverişlerde faiz yasağı caridir. el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5: 442. Bir köle azat edilse veya satılsa, daha öncesinde köleye izafe edilen mallar efendide kalır. Zira kölenin mülkiyet yetkisi yoktur. Elindeki mallar efendisine aittir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) "Bir kimse malı olan kölesini azat eder ve kölenin malının ona (köleye) ait olacağını şart etmezse, malı onda (efendide) kalır." buyurmuştur. Ebû Dâvûd, 'İtk (no. 3962). *Kitâbete* kesilen köle mülkiyet yetkisine sahip olduğundan aktitten sonra kazandıkları kendisine ait olur. Bu sebeple azat olduktan sonra efendinin bir hakkı bahis mevzuu olmaz. *Kitâbet* akdi yapılmadan önce ona izafe edilen mallar ise efendinin mülküdür. Köleye ait olması için ayrıca şart edilmesi gerekir. es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 8, 5-6. Mâlikî mezhebinde ise aksi şart edilmediği müddetçe bu mallar zaten *mükâtebte* kalır. Şahnûn, *el-Müdevvene*, 2:472. Onlara göre bir köle azat edildiğinde malları kendisinde kalır. Mâlik, *Muvaṭṭa'*, 'İtk ve Velâ, 4 (no. 5).

¹²⁸ Eyüb Havass-ı Refia, Sicil No. 82, v. 27b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 127; 139. hüküm).

¹²⁹ Beşiktaş, Sicil No. 63, v. 85a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 231; 289. hüküm); Hasköy, Sicil No. 10, s. 94/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 140; 164. hüküm).

¹³⁰ Galata, Sicil No. 37, v. 57b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 154; 165. hüküm).

¹³¹ Üsküdar, Sicil No. 56, v. 58a/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 166; 324. hüküm); Hasköy, Sicil No. 3, s. 58/3 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 108; 142. hüküm).

Bedel akdin esasına dair bir husus olduğundan, bedeli belirsizleştiren bir şart akdi ifsâd etmektedir. Bedelin 100 dinar olarak tespit edilip acz halinde 200 dinara çıkacağına kararlaştırılması,¹³² *mükâtebin* ebedi olarak efendisine hizmet edecek olması¹³³, *mükâtebenin* istifrâş edilebileceğinin şart edilmesi,¹³⁴ *mükâtebin kitâbet* dairesine giren kimselerin istisna edilmesi¹³⁵ böyledir.

Akdin esasına dahil olmayan fasit şart ise, izah edildiği üzere, lağv kabul edilir. *Mükâtebin* bulunduğu beldeden çıkamayacağına şart edilmesi böyledir. Zira *mükâtebin* bedeli temin edebilmesi için seyahat etmesi icap eder.¹³⁶ Bu netice, *mükâtebin* bedelin temini için seyahat etmesinin şart olduğu ön kabulüne dayanır. Aksi bir halde seyahat yasağı getirilebilecektir. Bedelin kölenin hizmetini ihtiva etmesi böyledir. Hatta bu halde seyahat yasağı getirmek bedelin ifasını temin gayesi güder. Hizmet mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin kaçmamasının şart edildiği şer'iyeye sicil kayıtları bu minvaldedir.

4. *Mükâtebin* Hukuki Statüsü

Mükâteb bazı hususlarda hür ahkamına, bazı hususlarda köle ahkamına tabidir. Bu sebeple deve kuşuna benzetilmiştir: "*Mükâteb* köleliğin zilletinden hürriyet diyarına uçmaktadır. Ancak henüz iniş yapmamıştır. Onun hali deve kuşuna benzer. Uçmasını istediğinde develeşir [köle gibidir], yük yüklemek istediğinde kuşlaşır [hür gibidir]."¹³⁷

Esasında *mükâtebin* köleliği devam etmektedir. Nitekim o velayet ve şahitliğe ehil değildir. Miras bırakamamakta ve mirasçı olamamaktadır.¹³⁸ Efendisinin rızasına aykırı olarak evlenmesi caiz değildir.¹³⁹ Bununla birlikte *mükâteb* bazı hususlarda hür mesabesindedir. Mülkiyet hakkına sahip olması, ticaret nevinden tasarruflara ehil hale gelmesi, dilediği yere seyahat edebilmesi, efendisinin onu cebren evlendirememesi gibi hususlar buna misaldir. Mülkiyet hakkına sahip olduğundan malına, canına veya

¹³² el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:441.

¹³³ es-Seraḥsī, *el-Mebsūt*, 7:332-333, 7:14.

¹³⁴ es-Seraḥsī, *el-Mebsūt*, 8:12.

¹³⁵ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:441.

¹³⁶ es-Seraḥsī, *el-Mebsūt*, 7:330, 8:1. Mâlikîler'e göre uzak bir yere seyahat etmek isteyen *mükâtebin* efendisinden izin alması gerekir. Saḥnūn, *el-Müdevvene*, 2:471.

¹³⁷ el-Ḥaddād, *el-Cevhere*, 2:110; Dāmād, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4:4; Ahmed b. Muḥammed, *Ḥāşiyetu't-Ṭaḥtāvī alā'd-Durri'l-Muḥtâr*, 10:201.

¹³⁸ es-Seraḥsī, *el-Mebsūt*, 7:33.

¹³⁹ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i'*, 5:470; el-Mevşilī, *el-İḥtiyâr*, 3:405.

kitâbet dairesine dahil yakınlarına bir zarar verildiğinde ödeme kendisine yapılır.¹⁴⁰

Mükâtebe, *kitâbet* bedelini temin maksadına yönelik tasarrufları yapmaya ehildir. *Bey'*, *icâre* gibi *mu'âvâdât* türü akitlere taraf olabilir, malını vedia veya ariyet bırakabilir, ticaretin gereklerinden olan ikramları yapabilir. Aksi kararlaştırılsa bile farklı bir beldeye seyahat edebilir. Diğer taraftan az miktarda sadaka vermek dışında *teberru'* yapamaz. Nitekim hibe yapamaz, karz veremez, nefse veya mala kefil olamaz, kölelerini bir bedel karşılığında olsa dahi azat edemez. Bunun sebebi efendinin hakkını korumaktır. Zira *mükâtebe kitâbet* bedelini ödeyemediği takdirde köleliğe geri dönecektir.¹⁴¹

Efendi *kitâbete* kestiği kölesinin hizmetinden mahrum kalır. *İcâreye* verip kazancına el koyamaz. Zira *mükâtebin* kazancı kendisine aittir (yed hürriyeti).¹⁴² Hizmeti mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin hali ise hususiyet arz eder. Efendisi, haliyle, bu kölenin hizmetinden istifade eder. Bunun yanı sıra muayyen müddet hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin *icâreye* verilebileceği, kazancının efendisine ait olacağı kabul edilmiştir.¹⁴³ Nitekim 1618 senesine ait bir *hüccete* göre, Piyale isimli köle on üç sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilmiş, daha sonra rızası da alınarak, on üç seneliğine *icâreye* verilmiştir.¹⁴⁴ Bununla birlikte, fetva mecmualarından anlaşıldığına göre *mükâtebin* rızasını almak şart değildir.¹⁴⁵ Zira *mükâtebin* *icâreye* verilmesi örfen hizmet borcunun içinde değerlendirilmiştir. *İcâreye* verilerek kazancına el konulması da bizzat hizmeti gibi düşünülür. Nitekim sıradan kölenin efendisine olan hizmeti de böyledir.

Şer'iyye sicillerinde *mükâtebin* rızasından bahsedilmeyen misaller de vardır. 1664 senesine ait bir *hüccete* göre efendisi altı sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kestiği kölesinin kalan beş buçuk senesini, 4000 akçeyle başka bir kimseye "vermiştir". Bu kimse de bir müddet hizmetten

¹⁴⁰ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:241-242, Molla Hüsrev, *Durer*, 2:5-7. Efendinin *mükâtebe* cariyesini istifraş etmesi caiz değildir. Aksi vaki olursa, mülkiyet şüphesine binaen, efendiye *had* tatbik edilmez. Zira cariyenin *rağabe* mülkiyetine malik olmaya devam etmektedir. Bu takdirde efendinin cariyyeye *uqr* namıyla bir tazminat ödemesi gündeme gelir. es-Seraḫsî, *el-Mebsûṭ*, 8:12; el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:439.

¹⁴¹ el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:443-451; el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:241-244.

¹⁴² Molla Hüsrev, *Durer*, 2:5-7.

¹⁴³ Ebüssu'ûd, *Fetâvâ*, 582, 586; Bayramzâde, Yahyâ b. Zekeriyyâ, *Fetâvâ-i Yahyâ*, v. 64a; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ*, 107.

¹⁴⁴ Isparta, Sicil No. 164, s. 438/3 (İzzet Sak, "Şer'iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)," (doktora tezi), 117.)

¹⁴⁵ Es'ad Efendi, *Fetâvâ*, v. 201a.

sonra, hizmetin kalan üç sene dokuz ayını 3500 akçeye bir başka kimseye “bey” etmiştir.¹⁴⁶

Görüldüğü üzere bu kayıtlarda muayyen müddet hizmet etmesi mukabilinde *kitābete* kesilen kölenin *icāreye* verilmesi “kalan senesini vermek” ve “senesini bey” etmek” tabirleriyle ifade edilmiştir. Fetva mecmualarında “*mükātebi* yılıyla bey” etmek” tabirine de rastlanılmıştır.¹⁴⁷

Mükātebin azat dışında bir yolla mülkiyetten ihraç edilmesi mümkün değildir. Satılamaz, hibe edilemez, vakfedilemez, satış ihtimaline binaen rehin verilemez.¹⁴⁸ Bunun istisnası *mükātebin* bu tasarruflara rıza göstermesidir. Zira *kitābet* akdi onun cihetinden *gayrılazımdır*. Satıldığı akde rıza göstermesi *kitābet* akdini feshettiği şeklinde yorumlanır.¹⁴⁹ Nitekim 1583 senesine ait bir *hüccet*, Kasım isimli *mükātebin* satıldığı akde icazet vererek akdi feshetmesini kayıt altına almıştır.¹⁵⁰ *Mükātebin* rızasını illa sarih bir irade beyanıyla açığa vurması gerekmez. Bu tasarruflara şahit olduğu halde itiraz etmemesi zımnen rıza verdiği manasına gelirdi.¹⁵¹

Fetva mecmualarının bazılarında, muayyen müddet hizmet etmesi mukabilinde *kitābete* kesilen kölenin satılması, *icāre* olarak değerlendirilmiştir.¹⁵² Bazılarına göre bu netice için *mükātebin* satıldığı akde rıza göstermemesi gerekir.¹⁵³

5. Akdin Sona Ermesi ve Tarafların Vefat Etmesi

Kitābet bedelinin ödenmesiyle *mükātebe* azat olur ve akit sona erer.¹⁵⁴ *Mükātebe* beraber ona tabi olanlar da hürriyetine kavuşur. *Mükātebe* cariyenin *kitābet* akdinden sonra dünyaya getirdiği çocuk böyledir. Zira hürriyet ve kölelik mevzularında anneye tabiiyet esastır.¹⁵⁵ *Mükātebin* mülkiyetine giren bazı akrabaları da onun *kitābet* dairesine dahil olur. İmam Ebū Ḥanīfe'ye (80-150/699-767) göre *mükātebe* tabi olacak bu akrabalar yalnızca uşul ve fūrū'dur. *Mükātebin* mülkiyet yetkisi nâkıs olduğundan, bütün *zī raḥm-i maḥremi*ni (evlenmesi yasak olan rahim akrabaları) *kitābet* dairesine dahil etmeye gücü yetmemektedir. Bu

¹⁴⁶ Manisa, Sicil No. 124, s. 111/1 (Ferdi Gökbuğa, “h.1075–1076 / m.1665–1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,” (yüksek lisans tezi), 279.)

¹⁴⁷ Ebüssu'ud, *Fetāvā*, 577-583.

¹⁴⁸ el-Mevşilī, *el-İhtiyār*, 244.

¹⁴⁹ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i*, 5:458-459.

¹⁵⁰ Üsküdar, Sicil No. 56, v. 75a/5 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 222; 484. hüküm).

¹⁵¹ Ebüssu'ud, *Fetāvā*, 577.

¹⁵² Bayramzāde, *Fetāvā*, v. 64b.

¹⁵³ Ebüssu'ud, *Fetāvā*, 577; Bayramzāde, *Fetāvā*, v. 61b.

¹⁵⁴ el-Ḥalebī, *Mülteka*, 539.

¹⁵⁵ el-Kāsānī, *Bedā'i'u's-Şanā'i*, 5:470.

akrabalar *mükâtebin kitâbet* dairesine dahil olduğu için satılamazlar. Mülkiyetine dahil olan diğer akrabaları ise böyle değildir. İmam Ebü Yüsuf (113-182/731-798) ve İmam Muḥammed'e (132-189/749, 750-805) göre ise bütün *zî rahm-i mahrem, mükâtebin kitâbet* dairesine dahil olur.¹⁵⁶

Bedeli ifa ederek hürriyetine kavuşan *mükâteb*, mahkemeden bu hususu tevsik eden bir *hüccet* (*ıtknâme*) talep edebilir. Bu vesikalarda efendinin *mükâtebin* bedelin tamamını ödediğine dair ikrarı ile birlikte *mükâtebin* bu hususu tasdiki yer alır.¹⁵⁷ Genellikle ilave olarak *mükâtebin* artık "diğer *hürri'l-aşl* kimseler gibi *hür* olduğu", "onlar gibi lehine olanın lehine, aleyhine olanın aleyhine olduğu" veya "efendinin onun üzerinde *velâdan* gayrı bir hakkı kalmadığı" gibi ifadelerle yer verilerek azat neticesi tekit edilir.¹⁵⁸

Mükâteb azat veya ibra edildiğinde veyahut da akit feshedildiğinde akit sona erer. Nitekim 1667 senesine ait bir *hüccet*, Rıdvan isimli *mükâtebin* azat edilmesini kayıt altına alır.¹⁵⁹ Kırım sicillerinde yer alan bir *hüccet* de elli altına *kitâbete* kesilen kölenin ifa etmediği kısım borcu olmaya devam edecek şekilde azat (*ıtk 'alâ māl*) edilmesine dairdir.¹⁶⁰

Kitâbet, mükâteb cihetinden *lâzım* bir akit değildir. Dolayısıyla akdi tek taraflı olarak feshedebilmektedir.¹⁶¹ Efendi ise şart muhayyerliği ile muhayyer kılınmışsa, akit fasitse, bedel ödenmemişse veya sahih şarta riayet edilmezse fesih hakkına sahip olmaktadır. Bunların dışında akdi feshetmek isteyen efendinin *mükâtebin* rızasını alması gerekir.¹⁶²

Mükâteb, bedeli ödemede acze düşerse, akdi feshetmek isteyen efendi mahkemeye müracaat etmelidir. Bunun için İmam Ebü Yüsuf'a göre *mükâtebin* iki taksiti ödememiş olması icap eder. Zira *kitâbet* akdi müsamahaya dayanır. Bir taksit geciktirildi diye akit feshedilirse, müsamahadan bahsedilemez. İmam Ebü Ḥanîfe ve İmam Muḥammed ise akdin feshi için bir taksitin ödenmemesini yeterli görmüştür. Zira bir taraf akdin muktezasına aykırı hareket ettiğinde, karşı tarafın akdi sürdürmesi

¹⁵⁶ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:193-195. Hür bir kimse *zî rahm-i mahremine* malik olduğunda bu kimse-ler onun mülkü üzerinden azat olur. Molla Hüsvrev, *Durer*, 1:665.

¹⁵⁷ bkz. Ahi Çelebi, Sicil No. 1, v. 10b/2 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 86; 67. hüküm); Eyüb Havass-ı Refiâ, Sicil No. 90, v. 66a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 375; 440. hüküm).

¹⁵⁸ bkz. Bursa, Sicil No. B18, v. 5a/4 (Habib, "h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer'iyye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili," (yüksek lisans tezi), 171; 41. hüküm); Hasköy, Sicil No. 10, s. 31/2, (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 70; 48. hüküm).

¹⁵⁹ Bab, Sicil No. 3, v. 113b/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 734; 950. hüküm).

¹⁶⁰ Kırım, Sicil No. 4, v. 7b/3 (Köse, "Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)," (doktora tezi), 120.)

¹⁶¹ el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:464; el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:244.

¹⁶² es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:33, 8: 14, 43; el-Kāsânî, *Bedâ'i'u's-Şanâi'*, 5:441

beklenemez.¹⁶³ *Mükâtebin* rızasının hilafına (tek taraflı) akdi feshetmek isteyen efendinin mahkemeye müracaat etmesi gerekir. Mahkeme *mükâtebin* aczine ve *kitâbetin* feshine hükmetmeden önce, *mükâtebin* bir yerden malı veya alacağı gelecekse, tarafların halini nazara alarak iki veya üç gün mühlet verir.¹⁶⁴

Sahih şartta riayet edilmediğinde efendi akdi feshettirebilecektir. Nitekim *Fetāvā-i Ebüssu'ūd*'da yer alan bir meselede hizmeti mukabilinde *kitâbete* kesilen köleye “eğer ibâk edüb ya seriğa ya bir hıyânet eder ise *kitâbet* bozula” denilmesi halinde, mezkûr şartta aykırı hareket eden *mükâtebin* *kitâbet* akdinin bozulup bozulmayacağı sual edilmiştir. Cevap bozulacağı yönünde olmuştur.¹⁶⁵ *Fetāvā-i Yahya Efendi*'de yer alan bir meselede de “ibâk etmeyip bir hoşça hizmet eylemek şartı ile” muayyen müddet hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen köle firar etmekte, efendisi de *mükâtebi* bulduğunda satıp satamayacağını sormaktadır. Bu meseleyle verilen “iki cevaptan biri” satabileceği şeklindedir.¹⁶⁶ 1594 senesine ait bir *hüccete* göre on sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen köleye “kaçmaması, sırkat etmemesi, işyân ve hıyânet etmemesi, karşı çıkmaması” şart edilmiş, aksi cihette hareket etmesi halinde *kitâbetin* infisah edeceği zikredilmiştir.¹⁶⁷ Kırım sicillerinde yer alan bir *hüccette* ise muayyen meblâğ mukabilinde *kitâbete* kesilen köleye “şirb-i hamr idub bedeli kesb gayretinde olmazsa satılacağı” şart edilmiştir.¹⁶⁸ Zikredilen iki *hüccette* ve fetva mecmualarında yer alan iki meselede şartlara riayet edilmediği takdirde akdin sona ereceği manasına gelen lafızlar kullanılmıştır. İlk olarak, akdin kendiliğinden sona ermesi mümkün olmamalıdır. Bahsi geçmemekle birlikte bu hallerde de efendinin mahkemeye müracaat etmesinin gerektiğini kabul etmek gerekir. İkinci olarak, efendinin fesih yetkisine sahip olması için akitte bu lafızlara yer verilmesi gerekmemelidir. Zira bir taraf (*mükâteb*) akdin hukukuna riayet etmezken karşı taraftan (efendiden) akdi sürdürmesini beklemek makul olmaz.

¹⁶³ es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7:326. Fetva İmam Ebü Ḥanîfe ve İmam Muḥammed'in içtihadına göredir. bkz. Ebüssu'ūd, *Fetāvā*, 586.

¹⁶⁴ el-Merğînânî, *el-Hidâye*, 2:611-612; Dâmâd, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4: 23-24.

¹⁶⁵ Ebüssu'ūd, *Fetāvā*, 578-579.

¹⁶⁶ Bayramzâde, *Fetāvā*, v. 64a.

¹⁶⁷ Balıkesir, Sicil No. 692, v. 54a/1 (Sevgi Aygün, “692 No'lu Balıkesir Şer'îye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme),” (yüksek lisans tezi), 272). Aynı sicilde bu minvalde başka *hüccetler* de mevcuttur. bkz. v. 8b/1, 8b/2, 15a/1, 54b/1 (Aygün, “692 No'lu Balıkesir Şer'îye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme),” (yüksek lisans tezi), 141, 142, 160, 274).

¹⁶⁸ Kırım, Sicil No. 25, v. 22a/1 (Köse, “Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699),” (doktora tezi), 119.)

Ebüs-su‘üd Efendi, “hamr içmemek ve hırsızlık etmemek şartıyla”, 10 sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin, şarta mugayir hareket etmesi halinde cebren satılamayacağı yönünde fetva vermiştir. Bunu akdi feshettirmek isteyen efendinin mahkemeye müracaat etmesi gerektiği şeklinde yorumlamak mümkün olsa da cevapta buna dair bir emareye rastlanılmamaktadır. Kölenin azat olması 10 senelik hizmetine *ta‘lîk* edildi ise satılabileceği, *kitâbete* kesildi ise satılamayacağı ifade edilmiştir.¹⁶⁹ Başka fetva mecmualarında da benzer suallere verilmiş aynı yönde cevaplara rastlanılır. Bunun sebebi müftülerin *kitâbet* akdi ve *ta‘lîkin* birbirine karıştırıldığından şüphe etmeleridir.¹⁷⁰ Bir başka deyişle bu fetvalar bedelin hizmet olduğu *kitâbet* akdinin hiçbir surette efendi tarafından feshedilemeyeceği manasına gelmez.

Fetva mecmualarında muayyen müddet hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen kölenin satılmasına ve akdin feshedilmesine dair sualler yer alır. *Fetâvâ-i Ebüsu‘üd*’da yer alan bir meselede “*mükâteb* ‘ale’s-senenin ‘acz ile rızası ile *bey’i* caiz değildir derler imiş aslı var mıdır” suali yer alır. Bedelin hizmet olduğu *kitâbet* akdinin hiçbir surette feshedilemediği kanaatinin hasıl olmuş olması enteresandır. Mevzubahis suale verilen cevap “bu sözün aslının olmadığını, *mükâtebin* rızasına binaen satılmasının caiz olduğu” şeklindedir.¹⁷¹ Ancak *mükâteb* hizmet borcunu yerine getirmediğinde rızasının hilafına da efendinin akdi feshetmesi mümkün olmalıdır.¹⁷² Ancak kural gereği efendinin mahkemeye müracaat etmesi gerekir.

Efendi veya *mükâtebin* vefatı akdin sona ermesine sebebiyet vermez.¹⁷³ Efendi vefat ettiğinde, bedeli vadesinde varislere ödeyen *mükâteb* hürriyetine kavuşur. Bu takdirde azat efendinin mülkü üzerinden gerçekleşir. Yani varisler *mu‘tik* (azat eden) mesabesinde olmazlar. Zira *mükâtebin* mülkiyetinin intikal etmesi mümkün değildir.¹⁷⁴ Dolayısıyla *velâ* varisler arasında müşterek olmayıp, efendinin en yakın *‘aşabe bi nefsihi* akrabasına ait olur.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Ebüsu‘üd, *Fetâvâ*, 583.

¹⁷⁰ bkz. Ebüsu‘üd, *Fetâvâ*, 580, 583, 586; Bayramzâde, *Fetâvâ*, vv. 64a, 65b.

¹⁷¹ Ebüsu‘üd, *Fetâvâ*, 581.

¹⁷² Bayramzâde, *Fetâvâ*, v. 59b.

¹⁷³ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:257.

¹⁷⁴ el-Merğînânî, *el-Hidâye*, 2:617.

¹⁷⁵ el-Mevşilî, *el-İhtiyâr*, 4:263; Molla Hüsrev, *Durer*, 2:26.

Mükāteb vefat ederse,¹⁷⁶ ilk olarak terekenin *kitābet* bedelini karşılayıp karşılamadığına bakılır. Karşılacağı takdirde *mükātebin* son nefesinde azat olduğuna hükmedilir. Ancak *kitābet* bedelinin sırası diğer borçlardan sonra gelir. Zira *kitābet* akdinden doğan borç, salt acizlikle düşen zayıf bir borçtur. *Kitābet* bedeli dışındaki borçlar içinde de efendiye olan borç en son ödenir. Zira *mükāteb* köleliğe dönerse bu borç düşecektir.¹⁷⁷ Efendiye olan diğer borç ödendiği takdirde kalan miktar *kitābet* bedeline yeterli gelmeyecek, aksi halde gelecekse önce *kitābet* bedeli ödenir. *Mükātebin* hürriyetine kavuştuğu hal tercih edilir (*istihsān*). Diğer taraftan efendinin eline geçen meblağ değişmez.¹⁷⁸

Mükātebin vefatından sonra, son nefesine izafe edilerek, azat olduğunun kabulü üçüncü kişiler nezdinde faydasını gösterir. Zira böylelikle *mükātebin* *kitābet* dairesine dahil olanlar da azat olur. Ayrıca bu kimseler ve *mükātebin* hür akrabaları *mükātebe* mirasçı olurlar.¹⁷⁹

Tereke *kitābet* bedelini karşılamadığı takdirde *mükātebin* *kitābet* dairesine dahil olan akrabalarının bedeli onun yerine ödemeleri gündeme gelir. Geride *kitābette* doğan çocuk varsa, *kitābete* kesilmiş anne veya babasının yerini alarak bedeli vadesinde ödemek için çalışır. Geride sadece satın alınan çocuğun kalması ise böyle değildir. Bu çocuk bedeli peşin ödemediği takdirde köleliğe geri döner. Zira o *kitābet* akdedildiği esnada anne-babasının bir parçası değildir. Dolayısıyla *kitābet* akdi ona sirayet etmemiştir.¹⁸⁰ *Mükātebin* mülkiyetinde olan anne ve babası hakkında İmam Ebū Ḥanīfe'den iki farklı rivayet varit olmuştur. Birinde onlara bedeli peşin ödeme imkânı verirken, diğerinde vermemektedir. İmam Ebū Yūsuf ve İmam Muḥammed'e göre ise 432 *mükātebin* mülkiyetine giren bütün *zī raḥm-i maḥrem* akrabalar müsavi olup, onun *kitābet* dairesine dahil olurlar. Dolayısıyla *mükātebin* vefatından sonra onlara bedeli vadesinde ödeyebilmeleri için imkân tanınır.¹⁸¹

Tereke *kitābet* bedelini karşılamaz ve *mükāteb* geride zikri geçen yakınlarından birini bırakmaz veya bıraktığı halde bu kimseler bedeli

¹⁷⁶ Şahābeden Hz. 'Alī (ö. 40/661) ve İbn Mes'ūd (ö. 32/652-653), *mükātebin* vefatıyla akdin sona ermeyeceğini kabul etmiştir. Mālikî ve Ḥanefî mezhebi de bu içtihadı esas almıştır. Şahābeden Zeyd b. Şābit (ö. 45/665?) ise *mükātebin* ölümüyle akdin sona ereceğini söylemiştir. İmam Şāfi'î ve İmam Aḥmed b. Ḥanbel de bu şekilde içtihat etmiştir. el-Kurtubî, *el-Cāmiu li Ahkāmī'l-Kur'ān*, 12:397.

¹⁷⁷ es-Seraḥsî, *el-Mebsūṭ*, 8:79.

¹⁷⁸ el-Kāsānî, *Bedā'ī'u's-Şanāi'*, 5:469.

¹⁷⁹ Dāmād, *Mecma'u'l-Enḥur*, 4:25.

¹⁸⁰ el-Kāsānî, *Bedā'ī'u's-Şanāi'*, 5:470-471.

¹⁸¹ İbn 'Ābidîn, *Reddu'l-Muḥtār*, 6:114-115.

ödeyemezse *kitâbet* sona erer. Bu takdirde üçüncü bir kimsenin bedeli ödemek istemesine itibar edilmez.¹⁸²

Bedelin hizmet olduğu *kitâbet* akdinde taraflardan birinin vefat etmesi hususiyet arz eder. Zira hizmet *kıyemî* olduğundan *mükâtebin* başkasına hizmeti veya başkasının *mükâtebin* yerine hizmeti aynı olmaz. Hizmetin aynısının ifası imkansızlaştığı için kıymeti devreye girer. Ancak hangi kıymetin ödeneceği imamlar arasında ihtilafıdır. İmam Ebü Hânîfe ve İmam Ebü Yüsuf'a göre hizmetin kalanının hizmetin tamamına oranı, kölenin kıymeti ile çarpılarak ödenecek meblağ tespit edilir. İmam Muhammed'e göre ise kalan hizmete doğrudan kıymet biçilir.¹⁸³ Bu hüküm, imamların *ıtk alâ hidmede* benimsedikleri hal çaresidir. *Kitâbet* akdinde bu hükmü benimsediklerine dair sarîh beyanlarına rastlanılamamıştır.

1642 senesine ait bir *muhallefât* kaydına göre Seydi 'Alî Kıpudân arkasında hizmet mukabilinde *kitâbete* kestiği on beş adet kölesini bırakmış, kalan hizmetlerine de *ehl-i vukûf*ça kıymet takdir edilmiştir.¹⁸⁴ 1674 senesine ait bir kayda göre dört sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen Mustafa üç buçuk senesini tamam etmiş, efendisinin vefatı üzerine de kalan altı aylık hizmeti için on bir esedî kuruş vererek azat olmuştur.¹⁸⁵ 1708 senesine ait bir kayda göre ise yedi sene hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen ve 100 kuruş kıymetinde olan İvaz, efendisinin vefatı üzerine kalan dört senesi için 57 kuruş ve bir sülüs ödemiştir.¹⁸⁶ Görüldüğü üzere bu son meselede kalan senelere İmam Ebü Hânîfe ve İmam Ebü Yüsuf'un içtihadına göre kıymet biçilmiştir.

Kalan hizmet için kıymet takdir edilmesi asli hüküm olup taraflar farklı bir hal çaresi kabul edebilirler. Fetva mecmualarında efendisinin vefatından sonra varislere hizmet eden *mükâtebin* azat olup olmayacağı sıklıkla sorulmuştur. Cevap azat olacağı yönünde verilmiştir.¹⁸⁷ Zira bu takdirde taraflar arasında zımnî bir anlaşma olduğu kabul edilir.

Taraflardan biri dahi razı olmazsa asli hüküm tatbik edilir. Şer'îyye sicillerinde ve fetva mecmualarında buna dair misaller yer alır. *Fetâvâ-i Abdürrahîm*'de yer alan bir meselede, hizmet etmesi mukabilinde *kitâbete* kesilen köle, efendisinin vefatı üzerine kalan senelerin kıymetini vermeyi

¹⁸² el-Burhânî, *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, 5:22-24.

¹⁸³ el-Şaşkefî, *ed-Durru'l-Muntekâ*, 2:245

¹⁸⁴ Galata, Sicil No. 65, v. 65a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 259; 221. hüküm).

¹⁸⁵ Galata, Sicil No. 114, v. 143a/1 (İstanbul Kadı Sicilleri, s. 840; 633. hüküm).

¹⁸⁶ Konya, Sicil No. 43, s. 190/1 (İzzet Sak, "Şer'îyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)," (doktora tezi), 113.)

¹⁸⁷ Bayramzâde, *Fetâvâ*, v. 64a; el-Âkîrmânî Mehemmed b. Hâmid el-Kefevî. *Fetâvâ-i Âkîrmânî*, v. 50a.

talep etmiştir. Efendinin küçük çocuklarının vasisi ise *mükâtebin* hizmet etmesi yönünde ayak diremiştir. Fetva, *mükâtebden* yana verilmiştir.¹⁸⁸

Sonuç

Kitâbet akdi, kölenin bedel mukabilinde hürriyetine kavuştuğu bir azat usulüdür. Bununla birlikte köle azadının bedel ödenerek gerçekleştiği her muamele *kitâbet* akdi değildir. Esasında kölelerin bir bedel mukabilinde hürriyetlerine kavuşmalarına başka sistemlerde de rastlanılır. Nitekim Roma'da köleler kendilerine mahsus mallarıyla hürriyetlerini satın alabilmişlerdir. Tevrat'ta İbrani kölelerin azat olmasına dair benimsenen usul *kitâbete* bir hayli benzemektedir.

Kitâbet akdi gerek İslam'ın ilk devirlerinde gerek daha sonraki devirlerde çokça başvurulan bir azat usulü olmuştur. İslam'ın ilk devirlerine ait akitlerde *kitâbet* bedeli olarak mal, özellikle para kararlaştırıldığı müşahede edilmektedir. Osmanlı şer'iyeye sicillerinde ise bedelin mal olduğu akitlerle beraber muayyen müddet hizmet olduğu akitlere de sık rastlanılmıştır.

Fıkıh kitapları bedelin mal olduğu *kitâbet* akdini merkeze almıştır. Bedelin hizmet olduğu *kitâbet* akdinin bahsi çok az geçmiştir. Zira bedelin mal olduğu *kitâbete* dair hükümler, prensip olarak, hizmet olması halinde de geçerlidir. Bununla birlikte bedellerin vasfından dolayı, pek tabii olarak, tatbik edilecek hüküm hususunda bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Mesela fıkıh kitaplarının *kitâbete* dair bahislerinde *mükâtebin* kazancının kendisine ait olduğu, efendisinin onu *icâreye* veremeyeceği yazılıdır. Ayrıca *mükâtebin* bulunduğu beldeden dışarı çıkamayacağı şartı lağv kabul edilir. Bedelin "muayyen müddet hizmet" olduğu *kitâbet* akdi ise hususiyet arz eder. Zira bu *mükâtebin* kazancı hizmet borcunun içinde değerlendirilir. *Mükâtebin icâreye* verilerek kazancına el konulması efendisine bizzat hizmet etmesi manasına gelir. Ayrıca efendisinin rızasına aykırı olarak belde dışına çıkması hizmet borcuna aykırılık teşkil eder. Dolayısıyla *mükâtebin* kaçmaması şart edilebilir. *Kitâbet* bedelinin mal olduğu bir akitte taraflardan biri vefat ettiğinde bedel hususunda ayrıca bir değerlendirilmeye gidilmez. Bedelin hizmet olması ise böyle değildir. Hizmet *kıyemî* olduğundan taraflardan birinin vefatı ile aynen ifa imkânsız hale gelir. Dolayısıyla hizmetin yerini kıymet alır.

Efendinin bir bedel elde edecek olması *kitâbetin* köle azadına teşvik eden bir usul olmasına yol açmıştır. Hatta bazen bu usul satım akdine

¹⁸⁸ Menteşzâde Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-i Abdurrahîm*, 1:314.

nazaran daha kazançlı olabilmektedir. Zira vasıfları veya devrin şartları gereği kölenin kıymeti düşük olabilmektedir. Ayrıca bedel ödenmediği takdirde köle efendinin mülkiyetinde kalmaktadır. Bazen de kölenin hukuki statüsü satılmasına imkân vermez. *Müdebber ve ümmü veled* kölenin hali böyledir. Bu kölelerini bir bedel mukabilinde elinden çıkarmak isteyen efendinin *kitâbet* akdinden başka hal çaresi kalmaz.

Kitâbet akdi köleye yardım gayesiyle yapılır. Zira bu akitle köle hürriyetini elde eder, efendi de kölesinin hizmetinden ömür boyu vazgeçer. Dolayısıyla akdin esası müsamahaya dayanır. *Kitâbet* akdine dair meselelerde akdin mümkün merteye ayakta kalmasına çokça gayret edilir. Böylelikle *mükâtebin* hürriyetine kavuşması temin edilmeye çalışılır. Ayrıca *mükâtebe* zekat ve sadaka yoluyla yardım yapılması teşvik edilerek bedeli temin hususunda kolaylık sağlanır.

Şer'iyye sicillerinde *kitâbet* akdinin yapıldığını tevsik eden bir hayli *hüccet* olmakla birlikte, akdin feshedildiğine dair *hüccet*ler az sayıdadır. Dolayısıyla *kitâbet* akitlerinin kahir ekseriyetle azatla neticlendiğini söylemek mümkündür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- el-Ahterî, Muştafâ Efendi. *Ahterî-i Kebîr*. Haz. Ahmet Kırkkılıç ve Yüsun Sancak. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- el-Âkkirmânî, Meḥmed b. Ḥâmid el-Kelevî. *Fetâvâ-i Âkkirmânî*. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler, no. 002197.
- ‘Alî Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-i ‘Alî Efendi*. Haz. H. Necati Demirtaş. 2 c. İstanbul: Kubbealtı, 2014.
- ‘Âşım Efendi, Seyyid Aḥmed b. Meḥmed. *el-Oḳyânûsu'l-Basîṭ fî Tercemeti'l-Ḳâmûsi'l-Muḥîṭ*. Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi. 6 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013-2014.
- Bayramzâde, Yaḥyâ b. Zekerîyyâ. *Fetâvâ-i Yaḥyâ*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazma Eserler, no. 1468.
- el-Beyhaḳî, Ebû Bekr. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. 11 c. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*. 8 c. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.

- el-Buḥārī, Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. İsmā‘īl. *Sahīh-i Buhārī ve Tercemesi*. Çev. Mehmed Sofuoğlu. 17 c. İstanbul: Ötüken, 1987.
- el-Burhānpürī, Şeyḫ Nizām (derleyen). *el-Fetāvā'l-Hindiyeye*. 6 c. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2000.
- el-Ceşşās, Ebū Bekr Aḫmed b. ‘Alī er-Rāzī. 5 c. *Aḫkāmü'l-Ḳur‘ān*. Beyrüt: Dāru İhyāi't-Turāsi'l- ‘Arabī, 1992.
- Dāmād, (Şeyḫizāde) ‘Abdurrahman b. Muḥammed b. Süleymān. *Mecma‘u'l-Enḫur fī Şerḫi Mülteka'l-Ebḫur*. 4 c. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1998.
- Ebū Dāvūd, Suleymān b. el-Eş‘aş es-Sicistānī. 16 c. *Sunen-i Ebū Dāvūd Terceme ve Şerhi*. Haz. Necati Yeniël, Hüseyin Kayapınar. İstanbul: Şamil Yayıncılık, 2000.
- Ebū Dāvūd, Suleymān b. el-Eş‘aş es-Sicistānī. *el-Merāsīl ma‘a'l-Esānīd*. Beyrüt: Dāru'l-Ḳalem, 1986.
- Ebüssu‘ūd Efendi, Muḥammed b. Muḥammed el-‘İmādī. *Şeyhü'l-İslām Ebüssu‘ūd Efendi Fetvâları*. Haz. Ahmed Akgündüz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Erdoğmuş, Belgin ve Bülent Tahiroğlu. *Roma Hukuku Dersleri*. İstanbul: Der Yayınları, 2014.
- Es‘ad Efendi. *Fetāvâ-i Es‘ad Efendi (1. Şeyhülislâmlık Devri Fetvaları)*. İstanbul Müftülük Kütüphanesi, no. 157.
- Feyzullah Efendi. *Fetāvâ-i Fezziye*. Haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik, 2009.
- Güneş Yağcı, Zübeyde. “Osmanlı Devleti’nde Köle Azadı Yöntemi Olan Mükâtebe: Balıkesir Örneği.” *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balıkesir*, ed. Özdemir, Bülent ve Zübeyde Güneş Yağcı, içinde 105-119. İstanbul: Yeditepe Yayınevi: 2000.
- el-Ḥaddād, Ebū Bekr b. ‘Alī b. Muḥammed. *el-Cevheretu'n-Neyyire ‘alā Muḫtaşari'l-Ḳudürī*. 2 c. Ḳāhire: Maṭba‘atu'l-Ḥayriyye, h.1322.
- el-Ḥalebī, İbrāhīm b. Muḥammed. *Mülteka'l-Ebḫur*. Şam: Dāru'l-Beyrütī, 2005.
- Hankal, Fatma Zehra. “İkale, Muhalâ'a ve Kitâbet Akidleri Mukayesesi.” Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2020.
- el-Ḥaşkefī, ‘Alāu'd-dīn Muḥammed b. ‘Alī b. Muḥammed. *ed-Durru'l-Muntekâ fī Şerḫi Mülteka'l- Ebḫur*. 4 c. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1998.
- el-Ḥaşkefī, ‘Alāu'd-dīn Muḥammed b. ‘Alī b. Muḥammed. *ed-Durru'l-Muḫtâr Şerḫü Tenvīru'l-Ebşār*. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2002.
- el-Ḥaṭīb, Muḥammed b. Aḫmed eş-Şirbīnī. *Delilleriyle Büyük Şāfi‘î Fıḫı Muğni'l-Muḫtâc*. 20 c. Çev. Soner Duman. İstanbul: Mirac Yayınları, 2017.
- İbn ‘Ābidīn, Muḥammed Emīn. *Reddu'l-Muḫtâr ‘alā ed-Dürri'l-Muḫtâr*. 6 c. Beyrüt: Dāru'l-Fikr, 1992.
- İbn Ḥabīb, Ebū Ca‘fer Muḥammed b. Ḥabīb. *el-Muḫabber*. Çev. Adem Apak ve İsmail Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Ḥazm, Ebū Muḥammed ‘Alī b. Aḫmed b. Sa‘īd. *el-Muḫallâ bi'l-âşār*. 12 c. Beyrüt: Dāru'l-Fikr, tarihsiz.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddin. *Sîret-i İbn Hişâm Tercemesi*. 4 c. Çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman, 2006.
- İbn Kudâme, 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. 15 c. Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 1997.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el- Hafîd. *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyeti'l-Muhtesid*. 4 c. Çev. Ahmed Mevlâni. İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.
- el-Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâ'î'u's-Şanâi' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*. 10 c. Beyrût: Dâru'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1976.
- el-Çurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Çur'an*. 20 c. Çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2001.
- Mâlik b. Enes. *Muvaçça'*. 2 c. Çev. Ahmet M. Büyükçınar, Yaşar Erol ve Ahmet Arpa. İstanbul: Al-Tuğ Yayınları, 1982.
- Menteşzâde, Abdurrahîm Efendi. *Fetâvâ-i Abdurrahîm*. 2 c. İstanbul: Dâru'ç-Tıbâati'l-Ma'mûre, h.1243.
- el-Merğînânî, Ebû'l-Hasan Burhânuddin. *Hidâye Tercemesi*. 3 c. Çev. Hasan Ege. İstanbul: Şelale Yayınları, 1984.
- el-Mevşilî, 'Abdullâh b. Maħmûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 c. Çev. Ahmet Oğuz, Mustafa Bülent Dadaş ve Tahir Tural. İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2017.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. 'Alî. *Dureru'l-Çukkâm Şerhu Çureri'l-Ahkâm*. 2 c. Beyrût: Dâru's-Şâdir, 2018.
- en-Nesâî, Ebû 'Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. 12 c. Çev. Hüseyin Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011.
- Özbay, Rahmi Deniz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi." *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17: 1 (2009): 148-163.
- Sahillioğlu, Halil. "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler." *Atatürk Yıllık Konferansları 8 (1975-1976)*, içinde 217-229. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Sahnûn, Ebû Sa'îd 'Abdusselâm b. Sa'îd. *el-Müdevvene*. 4 c. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1994.
- es-Seraħşî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr. *el-Mebsûç*. 31 c. Ed. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev, 2008.
- eş-Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 c. Beyrut, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1990.
- et-Çahtâvî, Ahmed b. Muhammed. *Çâşiyetu't-Çahtâvî alâ'd-Durri'l-Muhtâr*. 12 c. Beyrût: Dâru'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 2017.
- Toledano, Ehud R. *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*. Çev. Y. Hakan Erdem. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Yenişehrîli 'Abdullâh Efendi. *Behcetü'l-Fetâvâ*. Haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu ve Asuman Erkan. İstanbul: Klasik, 2011.
- Şer'iyye Sicilleri

- Aygün, Sevgi. "692 No'lu Balıkesir Şer'iyeye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)." Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2005.
- Çoban, Leyla. "1 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili, (970-1019 /1563-1610)." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2016.
- Gökbuğa, Ferdi. "h.1075-1076 / m.1665-1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2008.
- Gözen, Ramazan. "Beşiktaş Mahkemesi 62 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defteri (h.1061-m.1651)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2001.
- Habib, Habibullah. "h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer'iyeye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Köse, Zeynep Özdem. "Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)." Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, 2017.
- Sak, İzzet. "Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1992.
- Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (h.1063-1064 / m.1652-1653). Haz. Sabri Atay ve Nedim Pakırdağ. Arapça çeviri: Mehmet Akman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (h.1077 / m.1666-1667). Haz. Rıfat Günalan. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2011.
- Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (h.1096-1097 / m.1685-1686). Haz. Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahrıman ve Fuat Recep. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2011.
- Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (h.1102 / m.1691). Haz. Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahrıman, Fuat Recep ve Sabri Atay. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2011.
- Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (h.966-968 / m.1558-1561). Haz. Yılmaz Karaca ve Sinan Satar. Arapça çeviri: Mehmet Akman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil (h.1061-1062 / m.1651-1652). Haz. Nedim Pakırdağ ve Yılmaz Karaca. Arapça çeviri: Mehmet Akman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil (h.993-995 / m.1585-1587). Haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu ve Hilal Kazan. Arapça Metin ve Kontrol: Tahsin Özcan. İstanbul: İSAM, 2011.
- Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (h.1047 / m.1637-1638). Haz. Salih Kahrıman, Sabri Atay ve Fuat Recep. Arapça metin: Mehmet Akman, İstanbul: İSAM, 2011.

- Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia), 82 Numaralı Sicil (h.1081 / m.1670-1671). Haz. Talip Mert, Rifat Günalan. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2011.
- Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (h.1090-1091 / m.1679-1680). Haz. Fuat Recep, Hüseyin Kılıç, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman ve Yılmaz Karaca. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2011.
- Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (h.983-984 / m.1575-1576). Haz. Mehmet Akman. Kontrol: M. Akif Aydın. İstanbul: İSAM, 2011.
- Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (h.985-986 / m.1577-1578). Haz. Mehmet Akman ve Fethi Gedikli. Kontrol: M. Akif Aydın. İstanbul: İSAM, 2011.
- Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (h.981-1000 / m.1573-1591). Haz. Rifat Günalan ve Talip Mert. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2012.
- Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (h.1005-1007 / m.1596-1599). Haz. Mehmet Akman ve Fethi Gedikli. Kontrol: M. Akif Aydın. İstanbul: İSAM, 2012.
- Galata Mahkemesi 32 Numaralı Sicil (h.1015-1016 / m.1606-1607). Haz. Mehmet Akman. Osmanlıca metin: Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu. Kontrol: M. Akif Aydın. İstanbul: İSAM, 2012.
- Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (h.1022-1024 / m.1613-1615). Haz. Rasim Erol ve Yılmaz Karaca. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2012.
- Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil (h.1051-1053 / m.1641-1644). Haz. Sabri Atay ve Rasim Erol. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2012.
- Galata Mahkemesi 114 Numaralı Sicil (h.1083-1085 / m.1672-1674), Haz. Rifat Günalan. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (h.1137-1138 / m.1724-1725). Haz. Hüseyin Kılıç ve Salih Kahrıman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (h.1023-1081 / m.1615-1670). Haz. Mustafa Kırış, Salih Kahrıman. Arapça çeviri: Tahsin Özcan. Kontrol: M. Âkif Aydın, Tahsin Özcan, Feridun M. Emecen, İdris Bostan ve Mehmet İpşirli. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (h.1085-1090 / m.1674-1679). Haz. Tahsin Özcan. Arapça Metin: Tahsin Özcan. Kontrol: Feridun Emecen. İstanbul: İSAM, 2011.
- İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (h.1086-1087 / m.1675-1676). Haz. Salih Kahrıman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca ve Rasim Erol. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2010.
- İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (h.1099-1100 / m.1688-1689). Haz. Abdullah Sivridağ, Rasim Erol, Salih Kahrıman, Ali Coşkun ve Mümin Yıldıztaş.

- Arapça çeviri: Mehmet Akman. Kontrol: M. Âkif Aydın, Mehmet İpşirli, Feridun M. Emecen ve İdris Bostan. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri 1/A Numaralı Kıbrıs Şer'iyeye Sicili (h.988-1003 / m.1580-1595). Haz. Soyalp Tamçelik ve M. Kemal Kasapoğlu. Ankara: Sata Design, 2018.
- Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (h.1002-1003 / m.1594-1595). Haz. Rasim Erol ve Hüseyin Kılıç. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2011.
- Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (h.1057-1059 / m.1647-1649). Haz. Fuat Recep ve Rasim Erol. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İSAM, 2011.
- Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (h.924-927 / m.1518-1521). Haz. Rifat Günalan, Vildan Kemal, Özlem Altıntop ve Hatice Ayyıldız Bahadır. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mahmut Ak, Mustafa Oğuz, İstanbul: İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (h.930-936 / m.1524-1530). Haz. Yasemin Dağdaş ve Zeynep Berktaş. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (h.956-963 / m.1549-1556). Haz. Orhan Gültekin. Arapça metin: Mehmet Akman. Kontrol: Mustafa Oğuz. İstanbul: İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (h.987-988 / m.1579-1580). Haz. Rifat Günalan. Arapça metin: Mehmet Canatar ve Mehmet Akman. Kontrol: Feridun Emecen. İstanbul: İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (h.990-991 / m.1582-1583). Haz. Hilal Kazan ve Kenan Yıldız. Arapça metin: Mehmet Akman ve Tahsin Özcan. Kontrol: Mahmut Ak. İstanbul: İSAM, 2010.